

Запорізький національний університет
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

ЖУРНАЛ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Науковий журнал

Випуск 2 (29), 2023

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

*Рекомендовано до друку
вченою радою Запорізького національного університету
протокол № 11 від 30.05.2023 р.*

Головний редактор:

Шевченко Н.Ф., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Запорізького національного університету

Редакційна колегія:

Александров Д.О., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

Аршава І.Ф., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології та патопсихології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро, Україна)

Горбань Г.О., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна)

Де Карло Алессандро, доктор філософії з психології Університету LUMSA у Римі (Італія)

Даль Корсо Лаура, доктор філософії з психології, доцент з організаційної психології та психології праці, факультета філософії, соціології, освітньої та прикладної психології Університету Падови (Італія)

Дорожжкін В.Р., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (м. Київ, Україна)

Зазимко О.В., кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ, Україна)

Клопота Є.А., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна)

Кононенко О.І., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (м. Одеса, Україна)

Мельничук Т.І., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ, Україна)

Паламарчук О.М., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, Україна)

Ронгінська Т.І., доктор психологічних наук, директор Інституту психології Зеленогурського університету (Польща)

Санніков О.І., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри теорії та методики практичної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса, Україна)

Сняданко І.І., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів, Україна)

Ткалич М.Г., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі психологічних наук (053 – Психологія).

До жовтня 2022 р. журнал виходив під назвою «Проблеми сучасної психології». У зв'язку зі зміною назви журналу було внесено відповідні зміни до Переліку наукових фахових видань України на підставі Наказу МОН України від 10.10.2022 № 894 (додаток 2).

Журнал індексується у Index Copernicus, Academic Resource Index, Eurasian Scientific Journal Index, World Catalogue of Scientific Journals, Journal Index.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 25212-15152ПП від 28.12.2021 р.*

Zaporizhzhia National University
G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine

JOURNAL OF MODERN PSYCHOLOGY

Scientific journal

Issue 2 (29), 2023

Publishing House
"Helvetica"
2023

DOI "Journal of modern psychology"
DOI № 2(29), 2023

<https://doi.org/10.26661/2310-4368>
<https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-2>

*Board of Zaporizhzhia National University
(protocol № 11, 30.05.2023)*

Editor-in-Chief:

N. Shevchenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor at the Department of Psychology, Zaporizhzhia National University

Editorial board:

- D. Aleksandrov**, Doctor of Psychology, Professor, Department of Social Work, Taras Shevchenko National University of Kyiv
I. Arshava, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of General Psychology and Pathopsychology, Oles Honchar Dnipro National University
A. De Carlo, Ph.D. in Psychology, LUMSA University of Roma (Italy)
L. Dal Corso, Ph.D. in Psychology, Associate Professor of Work and Organizational Psychology, Department of Philosophy, Sociology, Education and Applied Psychology, University of Padova (Italy)
V. Dorozhkin, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Psychology, Open International University of Human Development "Ukraine"
G. Gorban, Doctor of Psychological Sciences, professor of the Department of Psychology, Zaporizhzhia National University
Ye. Klopot, Doctor of Psychological Sciences, professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Educational Activity, Zaporizhzhia National University
O. Kononenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Social Psychology, Mechnikov Odesa National University
T. Melnychuk, Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher at the Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine
O. Palamarchuk, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Psychology and Social Work, Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubynsky
T. Ronginska, Doctor of psychology, Director of the Institute of Psychology, The University of Zielona Góra (Poland)
A. Sannikov, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Theory and Methodology of Practical Psychology, Ushinsky South Ukrainian National Pedagogical University
I. Snyadanko, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Theoretical and Practical Psychology, Lviv Polytechnic National University
M. Tkalych, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor at the Department of Psychology, Zaporizhzhia National University
O. Zazymko, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher in the Laboratory of Cognitive Psychology, the G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

Based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886 dated 02.07.2020 (Appendix 4), the journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine category "B" in the field of psychological sciences (053 – Psychology).

Before October 2022, the journal was named "Problems of modern psychology". Due to the change of the journal's name, the List of scientific professional journals of Ukraine was amended according to the Decree of MES No. 894 (Annex 2) dated October 10, 2022.

The journal is indexed in scientometric databases: Index Copernicus (Poland), Academic Resource Index, Eurasian Scientific Journal Index, World Catalog of Scientific Journals, Journal Index.

*Certificate of state registration of the printed source of mass media
KB № 25212-15152IIP of 28.12.2021.*

ISSN 2310-4368 (Print)
ISSN 2524-2458 (Online)

© Zaporizhzhia National University, 2023

ЗМІСТ

Бакка Ю. В.	<i>ДОСЛІДЖЕННЯ САМОСТІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ З ЇЇ ГЕНДЕРНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ.....</i>	7
Бобко О. М.	<i>ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ ПІДПРИЄМЦІВ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ У СТРЕС-АСОЦІЙОВАНИХ УМОВАХ.....</i>	14
Горбань Г. О.	<i>ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО УХВАЛЕННЯ РІШЕНЬ.....</i>	23
Грандт В. В.	<i>ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ПРОБЛЕМИ.....</i>	35
Павлушенко С. М.	<i>ПРОГНОЗУВАННЯ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СИЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ЗА ПРИЗНАЧЕННЯМ.....</i>	43
Пророк Н. В., Чекстере О. Ю., Гнатюк О. В.	<i>ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....</i>	53
Саннікова О. П., Шевченко Н. Ф.	<i>БАР'ЄРИ ПУБЛІЧНИХ ВИСТУПІВ ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМ РІВНЕМ КОМУНІКАТИВНОЇ КРЕАТИВНОСТІ.....</i>	63
Ткалич М. Г.	<i>ЕМОЦІЇ ТА РЕЗИЛІЄНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ.....</i>	70

CONTENTS

Bakka J. V.	<i>STUDYING THE INDEPENDENCE OF YOUTHFUL PERSONALITY IN CONNECTION WITH ITS GENDER CHARACTERISTICS</i>	7
Bobko O. M.	<i>PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE BEHAVIORAL COPING STRATEGIES OF ENTREPRENEURS WORKING UNDER STRESS-ASSOCIATED CONDITIONS</i>	14
Gorban G. O.	<i>THEORETICAL MODEL OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF A PERSON FOR DECISION-MAKING</i>	23
Hrandt V. V.	<i>EXISTENTIAL IDENTITY: THEORETICAL EXPLICATION OF THE PROBLEM</i>	35
Pavlushenko S. M.	<i>PREDICTING THE BEHAVIOR OF MILITARY PERSONNEL SPECIAL OPERATIONS FORCES IN EXTREME CONDITIONS OF PERFORMING ASSIGNED TASKS</i>	43
Prorok N. V., Chekster O. Y., Hnatyuk O. W.	<i>PECULIARITIES OF SOCIAL DEVELOPMENT OF PRIMARY-SCHOOL-AGE CHILDREN UNDER MARTIAL LAW</i>	53
Sannikova O. P., Shevchenko N. F.	<i>PUBLIC SPEAKING BARRIERS OF ADOLESCENTS WITH DIFFERENT LEVELS OF COMMUNICATIVE CREATIVITY</i>	63
Tkalych M. H.	<i>EMOTIONS AND PERSONAL RESILIENCE IN COMPLEX LIFE CIRCUMSTANCES</i>	70

УДК 159.923.2-053.67:316.346.2
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-2-1>

ДОСЛІДЖЕННЯ САМОСТІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ З ЇЇ ГЕНДЕРНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ

Бакка Ю. В.

*викладач кафедри практичної психології
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-2300-9326
ulia2852@gmail.com*

Ключові слова: *переконання про самостійність, статево-рольова ідентичність, маскуліність, фемінність, андрогінія.*

У статті представлено результати емпіричного дослідження самостійності особистості юнацького віку у взаємозв'язку з її гендерними характеристиками. Особливості самостійності особистості досліджено за допомогою опитувальника «Переконання про самостійність». Розглянуто уявлення респондентів про природу самостійності та її роль у життєдіяльності особистості. Вимірювання показників здійснено за чотирма шкалами: 1) «набута самостійність» – самостійність як набута якість особистості; 2) «вроджена самостійність» – самостійність як вроджена якість особистості; 3) «конструктивна роль самостійності» – самостійність як індикатор благополуччя особистості; 4) «деструктивна роль самостійності» – самостійність як показник особистісного неблагополуччя. Встановлено високий, середній та низький рівні вияву вродженої і набутої самостійності особистості, конструктивної і деструктивної ролі самостійності. Рівні вияву характеристик самостійності проаналізовано залежно від типу статево-рольової ідентичності особистості – маскулінного, андрогінно-маскулінного, недиференційованого, андрогінного із середнім рівнем андрогінії, андрогінного з високим рівнем андрогінії, андрогінно-фемінного і фемінного. Порівняння одержаних результатів щодо переконань особистості про самостійність дало змогу з'ясувати їх подібність і відмінність у різних групах досліджуваних. Показано, що в маскуліній групі досліджуваних переважає високий рівень вродженої самостійності. Особливостями вияву самостійності у досліджуваних андрогінно-маскуліній групі є превалювання високого рівня вродженої самостійності і низького рівня деструктивної ролі самостійності. У недиференційованій групі переважає високий рівень вияву показника деструктивної ролі самостійності. У досліджуваних андрогінної із середнім рівнем андрогінії, андрогінної з високим рівнем андрогінії, андрогінно-фемінної груп виявлено високий рівень набутої самостійності і високий рівень конструктивної ролі самостійності. Специфікою досліджуваних фемінної групи визначено високий рівень вродженої самостійності і низький рівень конструктивної ролі самостійності.

STUDYING THE INDEPENDENCE OF YOUTHFUL PERSONALITY IN CONNECTION WITH ITS GENDER CHARACTERISTICS

Bakka J. V.

Lecturer at the Department of Practical Psychology

Mykhailo Dragomanov State University of Ukraine

Pyrohov str., 9, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0003-2300-9326

ulia2852@gmail.com

Key words: *beliefs about independence, gender-role identity, masculinity, femininity, androgyny.*

The article presents the results of an empirical study of the independence of youthful personality in relation to its gender characteristics. The peculiarities of personality independence were studied with the help of the questionnaire “Beliefs about independence”. The respondents’ perceptions of the nature of independence and its role in the life of a person are considered. The indicators were measured on four scales: 1) “acquired independence” – independence as an acquired quality of personality; 2) “innate independence” – independence as an innate quality of personality; 3) “constructive role of independence” – independence as an indicator of personality well-being; 4) “destructive role of independence” – independence as an indicator of personal disadvantage. High, medium, and low levels of manifestation of innate and acquired independence of the individual, constructive and destructive role of independence are identified. The levels of manifestation of independence characteristics are analyzed depending on the type of gender-role identity of the individual – masculine, androgynous-masculine, undifferentiated, androgynous with an average level of androgyny, androgynous with a high level of androgyny, androgynous-feminine and feminine. Comparison of the results obtained regarding the individual’s beliefs about independence made it possible to find out their similarities and differences in different groups of subjects. It has been shown that a high level of innate independence prevails in the masculine group of subjects. The peculiarities of the manifestation of independence in the subjects of the androgynous-masculine group are the prevalence of a high level of innate independence and a low level of the destructive role of independence. In the undifferentiated group, a high level of the indicator of the destructive role of independence prevails. The subjects of the androgynous with an average level of androgyny, androgynous with a high level of androgyny, and androgynous-feminine groups showed a high level of acquired independence and a high level of the constructive role of independence. The specifics of the female group under study are a high level of innate independence and a low level of the constructive role of independence.

Постановка проблеми. У сучасній психології самостійність розглядається як інтегральна ознака особистості, її найважливіший атрибут, що виявляється в ініціації активності, у вільному виборі цілей, опануванні своєї поведінки, в реалізації дій у відповідності до власних цінностей, оцінок, переконань. Ґрунтовний науковий доробок, дотичний до цієї проблематики, неоднорідний за змістом і формою, засвідчує про інтерпретаційне різноманіття, багатовимірність, багатогранність, складноструктурованість поняття «самостійність особистості». Аналіз новітніх досліджень і публікацій вказує на те, що нині інтерес нау-

ковців зосереджено на питаннях вивчення психологічних особливостей розвитку когнітивного компонента самостійності підлітків (Л. Долинська, Д. Поліщук [1]); особливостей інтерпретації феномену самостійності студентами гуманітарних спеціальностей (М. Павлюк, А. Грись [7]); самостійності як процесуальної характеристики життєвого вибору особистості в період ранньої дорослості (Г. Побокіна [8]); самостійності у взаємозв’язку з рефлексивністю та регуляторним потенціалом особистості (О. Мирошник [5]); психологічних корелятивів особистісної автономії юнацтва (Л. Коломієць, Ю. Назаренко [3]); авто-

номії особистості як складника її психологічного благополуччя (Г. Чайка [9; 10]); розвитку особистісної самостійності-безпорадності у структурі Я-концепції (О. Дудник [2]); особливостей дотримування особистістю традиційних гендерних ролей як предикторів її соціальної поведінки (М. Коваль, П. Сороковські, К. Пізанські, Я. Валентова, М. Варелла та ін. [11]). Проте поза межами експериментального вивчення залишається питання становлення самостійності особистості у взаємозв'язку з її гендерними характеристиками в юнацькому віці.

Розвиток самостійності в юнацькому віці тісно пов'язаний з усвідомленням і прийняттям особистістю своєї гендерної приналежності, яка включає декілька важливих етапів, на кожному з яких значення біологічних, психологічних, соціальних чинників змінюється і зумовлює узгодженість між біологічною статтю і соціальними очікуваннями, успішність засвоєння статево-рольових стереотипів, адекватність індивідуальних уявлень про маскуліність-фемінність, їх відповідність соціокультурним нормам.

Мета статті – висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей самостійності особистості юнацького віку залежно від її гендерних характеристик.

Результати дослідження. Особливості самостійності особистості досліджено за допомогою опитувальника «Переконання про самостійність (ППС)» за М. Павлюк [6]. Опитувальник містить низку тверджень, що дають уявлення про природу самостійності та її роль у життєдіяльності особистості і вимірюється за чотирьома шкалами: 1) набута самостійність («самостійність як набута якість особистості»), де розвиткові самостійності сприяє зовнішнє середовище, в якому особистість виявляє свою активність; 2) вроджена самостійність («самостійність як вроджена якість особистості»), де на переконання особистості щодо становлення самостійності позитивно впливають природні прагнення особистості до емоційної сепарації і самовизначення; 3) конструктивна роль самостійності («самостійність як індикатор благополуччя особистості»), де самостійність розуміється як процес і результат самопізнання та самовдосконалення особистості; 4) деструктивна роль самостійності («самостійність як індикатор особистісного неблагополуччя»), де розвиток самостійності, на думку досліджуваних, стає наслідком переживання страху відторгнення і прагнення уникнути покарання.

Зазначені показники дають змогу оцінити переважаючі типи переконань особистості щодо властивостей самостійності. «Вроджену самостійність», приміром, розкривають твердження: «Самостійними стають ті особи, природним праг-

ненням яких стає прагнення до емоційної сепарації та самовизначення» або «Самостійними вважаються ті, хто може захищати і розвивати свій фізичний, соціальний та психологічний простір». «Набуту самостійність», до прикладу, розкривають такі твердження: «Самостійними стають, коли існує зовнішня позитивна стимуляція», «Самостійними стають ті, хто може без сторонньої допомоги ставити цілі і досягати їх» або «Самостійними стають ті, хто має сформовані власні цінності та переконання». Для шкали «конструктивна самостійність» властивими, наприклад, є такі висловлювання: «Самостійними стають особистості, які відчувають стан психологічного благополуччя», «На самостійність впливає процес і результат самопізнання та самовдосконалення» або «Самостійними вважаються ті, хто здатен до самостійного вибору». Шкала «деструктивна самостійність» вимірюється завдяки оцінці таких висловлювань, як-от: «Самостійними стають, щоб уникнути покарання», «Самостійними стають зі страху бути знехтуваними оточенням» або ж «Самостійними стають у результаті переживання психологічних травм».

Експериментальну вибірку становили 215 респондентів, серед яких 178 жінок і 37 чоловіків віком від 16 до 27 років, студентів факультету психології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.

Результати, одержані за методикою ППС, проаналізовано у взаємозв'язку з визначеними типами статево-рольової ідентичності особистості в юнацькому віці – маскулінного, андрогінно-маскулінного, андрогінного з високим рівнем андрогінії, андрогінного із середнім рівнем андрогінії, андрогінно-фемінного, фемінного і недиференційованого [4].

Оскільки методика з вивчення переконання про самостійність не передбачала стандартизованого розподілу показників на середні, високі та низькі, то ми визначали варіаційні ряди розподілу результатів дослідження за допомогою «правила $\pm \frac{1}{2} \sigma$ », де σ – стандартне відхилення – статистичний індикатор змінюваності (волатильності) даних вибірки, що зумовлюється сукупністю індивідуальних показників, їх середніми значеннями і чисельністю досліджуваних або кількістю спостережень. Якщо індивідуальний показник досліджуваного становив величину, меншу ніж $\frac{1}{2} \sigma$, то його було віднесено до низького рівня прояву. Коли ж індивідуальний показник укладався у величину від $\frac{1}{2} \sigma$ до $+\frac{1}{2} \sigma$, то його було віднесено до середнього рівня вияву, а особистий показник, більший за величину $+\frac{1}{2} \sigma$, – до високого рівня. Описову статистику результатів діагностики досліджуваних за методикою «Переконання про самостійність» наведено у таблиці (див. табл.).

**Описова статистика результатів діагностики досліджуваних за методикою
«Переконання про самостійність» (ППС)**

Параметри	Вроджена самостійність	Набута самостійність	Конструктивна роль самостійності	Деструктивна роль самостійності
Середнє	11,7692	15,8173	16,5000	12,8077
Стандартна помилка середнього	,31759	,44796	,48560	,41357
Медіана	12,0000	15,5000	16,0000	13,0000
Стандартне відхилення	3,23881	4,56828	4,95220	4,21757
Дисперсія	10,490	20,869	24,524	17,788
Мінімум	4,00	7,00	8,00	3,00
Максимум	19,00	29,00	38,00	18,00

На основі даних описової статистики визначено високий (В), середній (С) і низький (Н) рівні вияву показників щодо переконання особистості про самостійність – вродженої і набутої самостійності, конструктивної і деструктивної ролі самостійності. Так, високий рівень розуміння вродженої самостійності як природної або успадкованої якості особистості зафіксовано у 25,96% досліджуваних, середній рівень – у 41,34%, низький – у 32,69% респондентів. Високий рівень набутої самостійності, що розглядається як надбана риса особистості, розвиткові якої сприяє зовнішнє середовище, в якому особистість виявляє свою активність, визначено у 25,96% досліджуваних. Середній рівень діагностується у 55,77%, а низький – у 18,27% респондентів. Високий рівень вияву конструктивної ролі самостійності, що розкривається як індикатор благополуччя особистості, де самостійність розуміється як процес і результат самопізнання та самовдосконалення особистості встановлено у 23,08% досліджуваних, середній рівень визначено у 46,15%, низький – у 30,77% респондентів. Високий рівень вияву деструктивної ролі самостійності як показника особистісного неблагополуччя, що стає наслідком переживання особистістю страху відторгнення і прагнення уникнути покарання, встановлено у 32,69% досліджуваних, середній рівень – у 38,46%, а низький виявлено у 28,85% респондентів.

Для оцінки достовірності відмінностей вимірюваних ознак у різних групах досліджуваних застосовано багатофункціональний статистичний критерій кутового перетворення Фішера – φ^* , вибір якого обґрунтовано найкращою його відповідністю вимогам доступної експериментальної вибірки, специфіці вирішення поставлених дослідницьких завдань і особливостям вимірювальних даних.

У результаті проведеного аналізу встановлено наявність статистично значущих відмінностей між показниками переконання особистості про самостійність серед різних за типом статево-

рольової ідентичності груп досліджуваних. Так, у досліджуваних, віднесених до андрогінної з високим рівнем андрогінії групи, порівняно з фемінною групою переважає високий показник набутої самостійності (40% і 14% відповідно, $\varphi^* = 1,31$ при $p \leq 0,09$ – рівень статистичної тенденції). Низький рівень вияву показника набутої самостійності переважає у маскулінній групі (50%, $\varphi^* = 1,51$ при $p \leq 0,06$) стосовно андрогінної групи досліджуваних з високим рівнем андрогінії (15%, $\varphi^* = 1,51$ при $p \leq 0,06$). Порівняння результатів дослідження показників високого рівня вродженої самостійності свідчить про його переважання на статистично значущому рівні у досліджуваних андрогінно-маскуліного типу статево-рольової ідентичності (50%, $\varphi^* = 1,76$ при $p \leq 0,03$), порівняно з андрогінною із середнім рівнем андрогінії групою (16%, $\varphi^* = 1,76$ при $p \leq 0,03$), а також з андрогінною групою з високим рівнем андрогінії (14%, $\varphi^* = 1,89$ при $p \leq 0,02$). До того ж статистично значущі відмінності зафіксовано у вияві високого рівня конструктивної ролі самостійності в андрогінній із середнім рівнем андрогінії групі (46%, $\varphi^* = 1,51$ при $p \leq 0,06$) порівняно з недиференційованою групою досліджуваних (17%, $\varphi^* = 1,51$ при $p \leq 0,06$). Крім того, результати дослідження засвідчили наявність статистично значущих відмінностей у вияві низького рівня конструктивної ролі самостійності у досліджуваних фемінної групи (43%, $\varphi^* = 1,93$ при $p \leq 0,02$) порівняно з андрогінною з високим рівнем андрогінії групою (7%, $\varphi^* = 1,93$ при $p \leq 0,02$). Встановлено існування статистично значущих відмінностей у вияві високого рівня деструктивної ролі самостійності у досліджуваних недиференційованої групи (50%, $\varphi^* = 1,55$ при $p \leq 0,06$) і андрогінної групи із середнім рівнем андрогінії (20%, $\varphi^* = 1,55$ при $p \leq 0,06$). З'ясовано, що низький рівень вияву показника деструктивної ролі самостійності сягає 14% ($\varphi^* = 1,32$ при $p \leq 0,09$) у досліджуваних фемінної групи, андрогінно-фемінної – 18% ($\varphi^* = 1,60$ при $p \leq 0,05$) і 50%

($\varphi^* = 1,60$ при $p \leq 0,05$) – у досліджуваних, віднесених до андрогінно-маскулінної групи.

Одержані результати вказують на те, що низький рівень набутої самостійності у досліджуваних маскулінної групи виявляється частіше, ніж у досліджуваних, віднесених до андрогінної з високим рівнем андрогінії групи. Це вказує на менш поширені поміж представників маскулінного типу переконання про самостійність як набутої якості особистості, розвиткові якої сприяє зовнішнє середовище, ніж серед представників андрогінної групи з високим рівнем андрогінії. Рівень вияву показника набутої самостійності в андрогінній з високим рівнем андрогінії груп вищий, ніж у фемінній групі досліджуваних. Це засвідчує про переважання переконань про самостійність як набутої, зовнішньо детермінованої якості, що розвивається завдяки навколишньому середовищу, в якому особистість виявляє свою активність, серед представників андрогінної з високим рівнем андрогінії групі, ніж серед репрезентантів фемінної групи. Високий рівень вияву вродженої самостійності значно більший в андрогінно-маскулінній групі, ніж в андрогінній з високим і середнім рівнями андрогінії групах, що вказує на більш стійкі переконання про самостійність як вроджену якість особистості, на розвиток якої мають вплив природні прагнення особистості до сепарації і самовизначення, серед представників андрогінно-маскулінної групи. Високий рівень конструктивної ролі самостійності в андрогінній із середнім рівнем андрогінії груп перевищує цей показник у недиференційованій групі досліджуваних. Це вказує на превалювання думок про самостійність як про характеристику благополуччя особистості, становлення якої відбувається в процесі самопізнання, і розуміється як результат самовдосконалення у представників андрогінної із середнім рівнем андрогінії групи. Показники низького рівня вияву конструктивної ролі самостійності мають перевагу у фемінній за типом статево-рольової ідентичності групі досліджуваних порівняно з андрогінною з високим рівнем андрогінії групою, що засвідчує про недостатнє розуміння досліджуваними, віднесеними до фемінної групи, вагомості взаємозв'язку розвитку самостійності із самопізнанням і самовдосконаленням особистості. Високий рівень вияву показника деструктивної ролі самостійності переважає у досліджуваних недиференційованої статево-рольової групи порівняно з досліджуваними, які належать до андрогінної із середнім рівнем андрогінії групи. Такий результат засвідчує про переважання у системі переконань представників недиференційованої групи усталеної думки про те, що розвиток самостійності відбувається більшою мірою внаслідок переживання

особистістю страху відторгнення і прагнення уникнути покарання. Тим самим самостійність розглядається досліджуваними зазначеної групи як індикатор особистісного неблагополуччя. На противагу цьому низький рівень вияву деструктивної ролі самостійності у досліджуваних андрогінно-маскулінної групи порівняно з досліджуваними, які належать до андрогінно-фемінної і фемінної груп, вказує на те, що серед переконань про самостійність твердження про залежність розвитку самостійності від переживання страху відторгнення або прагнення уникнення покарання у респондентів андрогінно-маскулінної групи більшою мірою відсутні. Проте домінуючими переконаннями у репрезентантів цієї групи є розуміння важливості самопізнання і самовдосконалення для розвитку самостійності в юнацькому віці.

Висновки. Розгляд гендерних особливостей самостійності особистості в юнацькому віці вказує на наявність як специфічних, так і спільних для різних статево-рольових груп ознак. Загалом специфіка вияву самостійності у маскулінній групі досліджуваних полягає у переважанні високого рівня вродженої самостійності, менш властивими досліджуваним цієї групи є ознаки низького рівня набутої самостійності, що вказує на менш поширені поміж представників маскулінного типу погляди про самостійність як набутої якості особистості, розвиткові якої сприяє зовнішнє середовище. Особливостями вияву самостійності у досліджуваних андрогінно-маскулінної групи є превалювання високого рівня вияву вродженої самостійності, що вказує на більш стійкі переконання про самостійність як вроджену якість особистості. Низький рівень вияву деструктивної ролі самостійності вказує на те, що розвиток самостійності досліджуваних цієї групи меншою мірою залежить від переживання страху відторгнення або уникнення покарання. Високий рівень вияву показника деструктивної ролі самостійності засвідчує про переважання у системі переконань представників недиференційованої групи усталеної думки про те, що розвиток самостійності відбувається більшою мірою внаслідок переживання страху відторгнення і прагнення уникнути покарання. Загалом особливостями вияву самостійності у досліджуваних андрогінної із середнім рівнем андрогінії, андрогінної з високим рівнем андрогінії, андрогінно-фемінної груп є вияв високого рівня набутої самостійності і високого рівня її конструктивної ролі. Це вказує на превалювання у досліджуваних цих груп переконань про самостійність як про набутої якості особистості, розвиткові якої сприяє зовнішнє середовище, а її становлення відбувається в процесі самопізнання і самовдосконалення особисто-

сті. Специфікою вияву самостійності у фемінній групі є переважання показника високого рівня вродженої самостійності, що вказує на розуміння самостійності як вродженої якості особистості. Показники низького рівня вияву конструктивної ролі самостійності свідчать про недостатнє розуміння досліджуваними, віднесеними до фемінної

групи, вагомості взаємозв'язку розвитку самостійності із самопізнанням і самовдосконаленням особистості.

Перспективи розробок у цьому напрямі вбачаються у подальшому вивченні детермінант самостійності особистості відповідно до її гендерних характеристик.

ЛІТЕРАТУРА

1. Долинська Л.В., Поліщук Д. Психологічні особливості розвитку когнітивного компонента самостійності сучасних підлітків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2020. Вип. 12 (57). С. 26–37.
2. Дудник О.А. Безпорадність як системоутворювальний чинник Я-концепції особистості. *Психологічна наука та практика XXI століття* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів. Гельветика, 2019. С. 5–9.
3. Коломієць Л.І., Назаренко Ю.В. Психологічні кореляти особистісної автономії юнацтва. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Психологія»*. Том 34 (73). 2022. № 5. С. 67–73.
4. Кочарян А.С., Фролова Е.В., Дармошук Н.В. Метод исследования структурной организации пололевой сферы личности. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2009. № 857. Вип. 42. С. 78–84.
5. Мирошник О.Г. Рефлексивність та регуляторний потенціал особистості. *Психологія і особистість*. 2020. Вип. 2 (18). С. 234–246.
6. Павлюк М.М. Теорія і практика розвитку самостійності майбутнього фахівця : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. 388 с.
7. Павлюк М., Грись А. Особливості інтерпретації феномена самостійності студентами гуманітарних спеціальностей. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*. 2021. № 2(51). С. 36–40.
8. Побокіна Г.М. Процесуальні та результативні характеристики життєвого вибору особистості у сучасному соціумі. *Психологія особистості*. 2021. Том 11. № 1. С. 77–84.
9. Чайка Г.В. Автономія як складова психологічного благополуччя в сучасних дослідженнях. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. 7. *Психологія обдарованості*. 2017. № 13. С. 294–304. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i13/34.pdf> (дата звернення: 28.04.2023).
10. Chaika G. Psychological characteristics influencing personal autonomy as a factor of psychological well-being. *Psychological Journal*. 2020. № 6(1). P. 18–28. URL: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.1.2> (дата звернення: 28.04.2023).
11. Kowal M., Sorokowski P., Pisanski K., Valentova J., Varella M. & other. Predictors of enhancing human physical attractiveness: Data from 93 countries. *Evolution and Human Behavior*. Volume 43. Issue 6. 2022. P. 455–474. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1090513822000472> (дата звернення: 28.04.2023).

REFERENCES

1. Dolynska, L.V., & Polishchuk, D. (2020). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku kohnityvnoho komponenta samostiynosti suchasnykh pidlitkiv [Psychological features of the development of the cognitive component of modern adolescents' independence]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Dragomanova. Serii 12. Psykholohichni nauky – Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 12. Psychological Sciences*, 3(48), 26–37 [in Ukrainian].
2. Dudnyk, O.A. (2019). Bezporadnist yak systemoutvoriuvalni chynnyk Ya-kontseptsii osobystosti [Helplessness as a system-forming factor in the self-concept of a personality]. *Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Psykhologichna nauka ta praktyka XXI stolittia» – International Scientific and Practical Conference “Psychological Science and Practice of the XXI Century”*. (pp. 5–9). Lviv: Helvetyka [in Ukrainian].
3. Kolomiets, L.I., & Nazarenko, Yu.V. (2022). Psykholohichni koreliaty osobystisnoi avtonomii yunatstva [Psychological correlates of personal autonomy of youth]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Psykholohiia – Research notes of Taurida V.I. Vernadsky National University. Series: Psychology*, 34 (73), 67–73 [in Ukrainian].
4. Kocharian, A.S., Frolova, E.V., & Darmoshuk, N.V. (2009). Metod issledovaniya strukturnoi organizatsii polorolevoi sferi lichnosti [Method for the study of the structural organization of the sexual sphere of

- personality]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya «Psykhologhiia» – Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series “Psychology”*, 42(857), 78–84 [in Russian].
5. Myroshnyk, O.H. (2020). Refleksyvnist ta rehuliatorni potentsial osobystosti [Reflexivity and regulatory potential of the individual]. *Psykhologhiia i osobystist – Psychology and personality*, 2(18), 234–246 [in Ukrainian].
 6. Pavliuk, M. (2018). *Teoriia i praktyka rozvytku samostiinosti maibutnoho fakhivtsia [Theory and practice of developing the self-dependence of the future specialist]*. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].
 7. Pavliuk, M., & Hrys, A. (2021). Osoblyvosti interpretatsii fenomenam samostiinosti studentamy humanitarnykh spetsialnostei [Peculiarities of interpretation of the phenomenon of independence by students of humanities]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Psykhologhiia – Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Psychology*, 2(51), 36–40 [in Ukrainian].
 8. Pobokina, H.M. (2021). Protsesualni ta rezultatyvni kharakterystyky zhyttievoho vyboru osobystosti v suchasnomu sotsiumi [Procedural and resultant characteristics of the life choice of an individual in modern society]. *Psykhologhiia osobystosti – Psychology of personality*, 1(11), 77–84 [in Ukrainian].
 9. Chaika, H.V. (2017). Avtonomiia yak skladova psykhologichnoho blahopoluchchia v suchasnykh doslidzhenniakh [Autonomy as a component of psychological well-being in modern research]. *Aktualni problemy psykhologii. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykhologii imeni H.S. Kostiuks NAPN Ukrainy – Actual problems of psychology*, 7(13), 294–304. Retrieved from: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i13/34.pdf> [in Ukrainian].
 10. Chaika, G. (2020). Psychological characteristics influencing personal autonomy as a factor of psychological well-being. *Psychological Journal*, 6(1), 18–28. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.1.2>.
 11. Kowal, M., Sorokowski, P., Pisanski, K., Valentova, J., Varella, M., et al. (2022). Predictors of enhancing human physical attractiveness: Data from 93 countries. *Evolution and Human Behavior*, 43(6), 455–474. Retrieved from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1090513822000472>.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ ПІДПРИЄМЦІВ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ У СТРЕС-АСОЦІЙОВАНИХ УМОВАХ

Бобко О. М.

аспірантка

Академія праці, соціальних відносин і туризму

бул. Кільцева дорога, 3А, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-6369-9862

accainform@gmail.com

Ключові слова: *психологічні особливості, емоційний інтелект, копінг-стратегії, підприємці, стрес-асоційовані умови.*

Стаття присвячена дослідженню психологічних особливостей копінг-стратегій поведінки підприємців, які працюють у стрес-асоційованих умовах. Досліджено професійну діяльність 90 підприємців в умовах COVID-19 та 90 підприємців в умовах війни у період 2021–2023 рр. Методикою дослідження копінг-поведінки у стресових ситуаціях виявлено, що підприємцям, які працювали у COVID-19, властива «стратегія, що зорієнтована на вирішення проблем», яка переважала у осіб з більшим стажем підприємництва, тобто досвідом перебування у стресових ситуаціях. Підприємці, що працюють в умовах війни, відчувають більш руйнуючий та багатоаспектний зовнішній вплив, що зумовило «стратегію, зорієнтовану на уникнення» ($p \leq 0,001$). Кореляційним аналізом в обох групах вагомими негативними стратегіями виявлено конфронтацію, дистанціювання та втечу-уникнення, де «конфронтаційна завантаженість» є дезадаптуючою моделлю поведінки ($p \leq 0,001$). До неконструктивних форм поведінки віднесено конфронтації з агресією й готовністю до ризику, дистанціювання, уникнення проблеми. Серед позитивних стратегій – здатність прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми, самоконтроль, пошук емоційної підтримки ($p \leq 0,001$).

Методикою оцінювання психологічної діагностики копінг-механізмів у підприємців обох груп виявлено відносно адаптивну та неадаптивну поведінку, що свідчило про невикористаний ресурс адаптивної модальності копінгів. Кореляційним аналізом в обох групах встановлено, що вплив COVID-19 знижує здатність емоційного інтелекту до управління емоціями та емоційної обізнаності, коли зміни когнітивного компонента проявлялися ігноруванням, смиренням, відносністю, розгубленістю; емоційного: протестом, пасивною кооперацією, покірністю, самозвинуваченням; поведінкового: відволіканням, активним уникненням, компенсацією, відступом ($p \leq 0,001$). Вплив війни знижував здатність емоційного інтелекту до самомотивації, розпізнання емоцій інших та емпатії, де у когнітивному компоненті виявлялася дисимуляція, збереження самовладання, проблемний аналіз, релігійність, додача сенсу, установка власної цінності; емоційному: придушенні емоцій, оптимізмі, агресивності; поведінковому: альтруїзмі, конструктивній активності, співпраці, зверненні ($p \leq 0,001$).

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE BEHAVIORAL COPING STRATEGIES OF ENTREPRENEURS WORKING UNDER STRESS-ASSOCIATED CONDITIONS

Bobko O. M.

Postgraduate Student

Academy of Labor, Social Relations and Tourism

Ring Road str., 3A, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-6369-9862

accainform@gmail.com

Key words: *psychological features, emotional intelligence, coping strategies, entrepreneurs, stress-related conditions.*

The article is devoted to the study of psychological aspects of the coping strategy of businessmen working in stressful conditions. The professional activities of 90 businessmen in the period of COVID-19 and 90 businessmen in the period of war in 2021–2023 were studied. The methodology for studying coping behavior in stressful situations revealed that businessmen who worked in COVID-19 were characterised by a “strategy oriented towards decision”, which prevailed among people with longer business experience, i.e. experience in stressful situations. Businessman who worked in war conditions experience more destructive and multidimensional external pressure, which led to an “avoidance-oriented strategy” ($p \leq 0.001$). The correlation analysis revealed confrontation (high level of degree), distancing and escape-avoidance as significant negative strategies in both groups, where “confrontational load” is a maladaptive behavioral model ($p \leq 0.001$). Non-constructive behaviors include confrontation with aggression and risk-taking, distancing, and avoidance of the problem. Among the positive strategies are the ability to accept responsibility, planning for problem solving, self-control, and the search for emotional support ($p \leq 0.001$). The methodology for assessing the psychological diagnosis of coping mechanisms in entrepreneurs of both groups revealed relatively adaptive and non-adaptive behavior, which indicated an unused resource of the adaptive modality of coping. Correlation analysis in both groups found that the effect of COVID-19 the ability of emotional intellect to manage emotions and emotional awareness, where changes in the cognitive component were manifested by ignoring, humility, relativity, confusion; emotional: protest, passive cooperation, submission, self-blame; behavioral: distraction, active avoidance, compensation, retreat ($p \leq 0.001$). The effect of the war reduced the ability of emotional intellect to self-motivation, recognition of others’ emotions and empathy, where the cognitive component revealed dissimulation, self-control, problem analysis, religiosity, adding meaning, establishing one’s own value; emotional: suppression of emotions, optimism, aggression; behavioral: altruism, constructive activity, cooperation, appeal ($p \leq 0.001$).

Постановка проблеми. Актуальним питанням психології є проблема діяльності підприємців у стрес-асоційованих умовах. Інтенсивність професійної діяльності та соціально-економічні виклики війни впливають на виникнення фізичного та психічного виснаження й розвитку стресу у підприємців. Постійне перебування у ситуації психосоціального стресу вимагає від особистості результативних моделей або стратегій психологічної поведінки у доланні негативних впливів [1]. Серед таких стратегій управління стресом частіше визначаються копінг-стратегії (стрес-до-

лаючої) поведінки. Спеціальних праць, присвячених вивченню психологічних особливостей копінг-стратегій підприємців, які працюють у стрес-асоційованих умовах війни, налічуються одиниці, й загалом ця проблема є мало вивченою і не досить висвітленою у науковій літературі.

Аналіз публікацій свідчить про досить широке вивчення науковцями проблеми копінг-поведінки особистості. Так, є значний доробок у вивченні проблеми стресу, де досліджується поведінка особистості у стресовій ситуації, запропоновано класифікації стрес-реакцій. Вивчаються особи-

стісні ресурси стресового подолання через психологічний захист, а саме види негативних реакцій людини на ситуацію виклику, психологічне додання. Дослідниками зазначається, що конструктивне психологічне подолання негативних переживань базується на особистісних властивостях людини. Своєю чергою під поняттями «подолання стресу» і «копінг-поведінка» розуміються різноманітні форми активності людини, що охоплюють усі види взаємодії суб'єкта із ситуаціями зовнішнього або внутрішнього характеру, або як процес зниження емоційних переживань [2].

Спираючись на функціонал підприємців, які працюють у стресових умовах, застосування копінгу полягає в: їх адаптації до вимог проблемної ситуації, дозволяючи оволодіти нею, тим самим знизивши негативні прояви стресу [3], у забезпеченні прагнення вирішення певної проблеми та намаганні впоратися із загрозою і тривожним станом [4], управлінні діючим стрес-чинником як відповіді на загрозу [5].

Під час аналізу копінг-стратегій у подоланні стресових ситуацій підприємцями, на наш погляд, доцільна думка R. Moos, J. Schaefer, які виділяють три основні модуси копінгу: на оцінці ситуації, на вирішенні практичної проблеми, на власному емоційному стані [6]. Своєю чергою L. Pearlin, C. Schooler зазначають, що стратегії подолання повинні здійснюватися: а) за допомогою усунення або зміни умов, що породили проблему (стратегія зміни проблеми); б) шляхом перцептивного управління змістом переживань таким чином, щоб нейтралізувати їх проблемний характер (стратегія зміни способу бачення проблеми); в) за допомогою утримання емоційних наслідків проблеми, що виникли в розумних межах (стратегія управління емоційним дистресом) [7]. Американський дослідник С. Карвер визначив адаптивні копінг-стратегії, які спрямовані безпосередньо на вирішення проблемних ситуацій: а) дії з ліквідації джерела стресу; б) планування дій; в) пошук допомоги; г) розуміння як можливий позитивний досвід; г) визнання реальності ситуації [8].

З огляду на велику різносторонність класифікацій копінг-стратегій, доцільними для використання у контексті дослідження є такі як: конфронтація, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, ухилення від відповідальності, уникнення, планове вирішення проблеми, позитивна переоцінка [9]. Можна зазначити, що загалом у психологічній літературі види копінг-стратегій розподіляються за трьома основними групами з урахуванням ступеня їх адаптивних можливостей: адаптивні, відносно адаптивні, неадаптивні. Загалом, незважаючи на досить значне поширення наукових пошуків, недостатніми є дослідження, спрямовані на вивчення

психологічних особливостей копінг-стратегій поведінки підприємців, які працюють у стрес-асоційованих умовах, та виявлення взаємозв'язків із їхнім емоційним інтелектом.

Мета статті – дослідити стилі стрес-долаючої поведінки підприємців, які працюють у стрес-асоційованих умовах. **Завдання** – виявити психологічні особливості копінг-поведінки, копінг-механізмів та їх вплив на емоційний інтелект підприємців.

Матеріали та методи. За умови інформованої згоди комплексно обстежено 180 підприємців на базі ПП «Інформ-Консалтинг», м. Київ. Дослідження проведено з дотриманням принципів етики Американської психологічної асоціації [10], «Кодексу етики» протокол № 10 від 14.07.2016 [11], «Положення про академічну доброчесність Академії праці, соціальних відносин і туризму» протокол № 7 від 12.04.2018 р. [12]. Проведено порівняльний аналіз результатів дослідження між групою підприємців, у яких стрес-асоційованими умовами визначено професійну діяльність в умовах COVID-19 – досліджувана група 1 (ДГ1) (N=90), період дослідження 2021 р., та групою підприємців, у яких стрес-асоційованими умовами визначено професійну діяльність в умовах війни – досліджувана група 2 (ДГ2) (N=90), період дослідження 2022–2023 рр. Дослідження виконувалося за допомогою: «Методики дослідження копінг-поведінки у стресових ситуаціях (Р. Лазаруса із співавт. 1988 р. в адаптації Т.А. Крюкової, 2002) [13], «Методики оцінювання психологічної діагностики копінг-механізмів» Е. Хейма [13], тестового опитувальника емоційного інтелекту Н. Холла [14]. Аналіз, обробка і підрахунок процентних характеристик і коефіцієнтів кореляції здійснювалися за допомогою програми SPSS 10.0.5 for Windows [15].

Результати дослідження. За результатами міжгрупового аналізу встановлені розбіжності за психологічними особливостями копінг-стратегій як за частотою їх зустрічальності, так і за ступенем вираженості. «Методика дослідження копінг-поведінки у стресових ситуаціях» [13] уможливила виявлення копінгів, орієнтованих на вирішення завдання, емоції, уникнення.

Копінг-поведінка у стресових ситуаціях, орієнтована на вирішення завдання, характеризувався тим, що особистість, стикаючись з будь-якою проблемою, насамперед зосереджується на ній і думає, як її можна вирішити. Далі така особистість згадувала, як вирішувала аналогічні проблеми раніше, намагалася вникнути у ситуацію, проаналізувати її та розробити кілька різних варіантів розв'язання проблеми, що виникла. Після цього вона визначала комплекс заходів та вирішувала, що тепер найважливіше робити й виконувала ті

дії, які вважала найбільш відповідними для такої ситуації. *Копінг-поведінка, орієнтована на емоції*, характеризувалася тим, що особистість занурювалася у свої біль і страждання, звинувачувала себе за те, що опинилася в такій ситуації, за нерішучість, за те, що не знає, як вчинити. Опинившись у стресовій ситуації, вона не знала, що робити, «заморожувалася», і через це дуже переживала, відчувала нервову напругу й роздратування, була схильною відіграватися на інших [16].

Особистість з домінуючою *стратегією, орієнтованою на уникнення*, намагалася різними шляхами відволіктися від проблеми, що виникла, не думати про неї. Слід зауважити, що наявні дві субшкали – *відволікання і соціального відволікання*, що належать до уникнення. При цьому ті, хто належить до першої субшкали відволікання, воліють відволікатися від проблеми за допомогою шопінгу, придбання речей і т.ін. Намагаються більше спати, тішать себе улюбленою їжею, дивляться телевизор, ідуть у відпустку або беруть відгул. Ті ж, хто належить до субшкали соціального відволікання, у разі виникнення будь-якої проблеми відволікаються від неї, намагаючись бути на людях [2]. Результати дослідження типу копінг-поведінки підприємців у стресовій ситуації представлено у табл. 1.

З даних табл. 1 видно, що серед обстежених обох груп виокремлено дві основні стратегії: «стратегія, зорієнтована на вирішення» у ДГ1 – 56,7%, у ДГ2 – 36,7%, «стратегія, зорієнтована на уникнення» у ДГ1 – 43,3%, у ДГ2 – 63,3% ($p \leq 0,001$). Загалом можна зазначити, що у ДГ1 порівняно з ДГ2 «стратегія, зорієнтована на вирішення завдань» переважала у категорії підприємців з більшим стажем підприємництва, тобто з досвідом перебування у стресових ситуаціях. Своєю чергою підприємці у ДГ2 відчували більш руйнуючий та багатоаспектний зовнішній вплив на їхню підприємницьку діяльність, що загалом зумовило «стратегію, зорієнтовану на уникнення».

Копінг-стратегія, зорієнтована на вирішення завдання, передбачає розумову діяльність, спрямовану на розв'язання професійної підприєм-

ницької задачі. Умовою її реалізації є фокусування на проблемі та визначення шляхів її вирішення. Така копінг-стратегія є найбільш раціональною та передбачає зусилля, спрямовані на розуміння та вирішення професійної ситуації, обов'язковий її аналіз, пошук оптимального рішення шляхом аналізу можливих альтернатив, поетапне подолання викликів. Практичні кроки, що спрямовані на розв'язання ситуації, уможливають конструктивність та ефективність стратегії.

Копінг-стратегія, зорієнтована на уникнення, – відволікання від стресової ситуації або соціальне відволікання проявляється у:

а) бажанні (намаганні) отримати задоволення від речей, які не мають відношення до стресової ситуації: прогулянки улюбленими місцями, шопінг, їжа, читання книг, перегляд телевізора тощо;

б) бажанні (намаганні) побути наодинці, віддалитися від стресової ситуації.

Копінг-стратегія, спрямована на емоції, проявляється у внутрішній або зовнішній агресії, спрямованій на інших, фіксації на переживанні своєї безпорадності, неможливості впоратися із ситуацією, зосередженні на власних вадах, роздратуванні або апатії, переживанні непосильної нервової напруги, емоційному шоку. Проте у дослідженні не виявлено такого типу стратегії, натомість практика підприємців зі стажем свідчить, що насамперед вони зорієнтовані на «аналіз-трактування» та вирішення «питання-ситуації» [16].

За визначенням Р. Лазаруса (1970), автора концепції долаючої (coping) поведінки, є три типи стратегії, що дозволяють впоратися із погрожуючою ситуацією: механізми захисту Еґо; прямі дії – напад або втеча, що супроводжуються гнівом або страхом; опанування («копінг») без афекту, коли реальна погроза відсутня, але потенційно існує [17]. Виходячи із вищевикладених стратегій, застосування методики дало змогу визначити стратегії та стиль їхньої поведінки у стресовій або проблемній ситуації, а також оцінити застосування конструктивних форм поведінки, а саме:

Таблиця 1

Результати дослідження типу копінг-поведінки підприємців у стресовій ситуації

Стаж діяльності підприємництва у роках	ДГ1, n=90 (100,0%)				ДГ2, n=90 (100,0 %)			
	Стратегія зорієнтована на:							
	вирішення		уникнення		вирішення		уникнення	
	N	%	N	%	N	%	N	%
≤ 5	9	17,6	13	33,3	5	15,2	22	38,6
6 – 10	9	17,6	12	30,8	5	15,2	20	35,1
10 – 15	16	31,4	7	17,9	11	33,3	9	15,8
15 – 20	17	33,3	7	17,9	12	36,4	6	10,5

$\chi^2 - 26,1$; достовірність розбіжностей між групових показників $p < 0,001$

здатність до самоконтролю, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, планування вирішення проблем, готовність до позитивної переоцінки. Також вивчено неконструктивні форми поведінки, а саме здатність (рівень) до дистанціювання, втечі, конфронтації. Результати дослідження щодо розподілу типів копінг-стратегій у підприємців відображено у табл. 2.

З даних табл. 2 видно, що у 43,3% підприємців ДГ1 та у 63,3% ДГ2 визначені неконструктивні форми поведінки, а саме: агресивні зусилля щодо зміни ситуації, що передбачали ворожість та готовність до ризику у вигляді конфронтації (ДГ1 – 7,8%, ДГ2 – 15,6%); когнітивні зусилля відокремитися від ситуації і зменшити її значущість у вигляді дистанціювання (ДГ1 – 6,7%, ДГ2 – 24,4%); наявне прагнення і поведінкові зусилля, спрямовані до втечі або уникнення від проблеми, відповідно ДГ1 – 28,9%, ДГ2 – 23,3% ($p \leq 0,001$).

Виходячи із результатів оцінювання копінг-поведінки надано загальну характеристику поведінки підприємців обох груп. Так, загалом вирішення труднощів супроводжувалося постійною зміною когнітивних і поведінкових зусиль підприємців з метою керування зовнішніми й внутрішніми вимогами, які оцінюються як такі, що потребують подолання.

У підприємців основні шляхи, що дозволяли впоратися із негативними життєвими обставинами, полягали у:

- а) подоланні наявних труднощів;
- б) зменшенні негативної дії та наслідків труднощів;
- в) уникнення труднощів або прийняття їх.

Долаючи поведінку підприємців можна характеризувати як цілеспрямовану соціальну поведінку. Така поведінка дозволяла впоратися з важкою життєвою ситуацією (стресом) засобами, які для підприємців є адекватними їхнім особи-

стисним особливостям та ситуації. Ця поведінка є свідомою та спрямована на перетворення ситуації або на пристосування до неї, якщо ситуація не піддається власному контролю. Можна зазначити, що стилі і стратегії, які застосовує підприємець, функціонуючі у стрес-асоційованих умовах діяльності, є елементами свідомої соціальної поведінки, за допомогою якої він справляється з життєвими труднощами. Як бачимо із табл. 2, у досліджених групах серед копінг-поведінки вагомою є конфронтація, дистанціювання та втеча-уникнення. За аналізом таких стратегій поглиблено вивчено конфронтаційний копінг за рівнем напруги як, на наш погляд, найбільш дезадаптуєчий, руйнуючий варіант взаємин у підприємницькому середовищі. Розподіл досліджених за напругою конфронтаційного копіngu наведено у табл. 3.

З даних табл. 3 видно, що в обох групах підприємців у структурі конфронтаційного копіngu за рівнем напруги значно переважав високий рівень його ступеня. Такі результати підтверджують гіпотезу про «конфронтаційну завантаженість» підприємців, яка з часом може ставати основною дезадаптуєчою моделлю поведінки. Своєю чергою кількість підприємців із низьким рівнем (адаптаційний варіант копіngu) та середнім рівнем (адаптаційний потенціал особистості у межовому стані) свідчить про труднощі самостійно, без заходів психологічної допомоги, відновлення та використання позитивних стратегій у подоланні проблем.

За результатами аналізу даних табл. 2 та 3 узагальнено основні характеристики підприємців, які функціонують у стрес-асоційованих умовах діяльності за стилем та стратегіями копінг-поведінки. Так, загалом підприємці, які використовували конфронтаційний копінг, характеризувалися агресивними зусиллями щодо зміни ситуації ($p \leq 0,001$). Підприємцям із дистанціюванням були властиві когнітивні зусилля для відокремлення

Таблиця 2

Розподіл типів копінг-стратегій у досліджених підприємців

Копінг-стратегія	ДГ1, n=90 (100,0%)			ДГ2, n=90 (100,0 %)		
	N	%	±m	N	%	±m
Конфронтація	7	7,8	2,7	14	15,6	3,6
Дистанціювання	6	6,7	2,5	22	24,4	4,3
Самоконтроль	15	16,7	3,7	7	7,8	2,7
Пошук соціальної підтримки	14	15,6	3,6	8	8,9	2,8
Прийняття відповідальності	10	11,1	3,1	9	10,0	3,0
Втеча-уникнення	26	28,9	4,5	21	23,3	4,2
Планування вирішення проблеми	12	13,3	3,4	9	10,0	3,0
Позитивна переоцінка	–	–	–	–	–	–
Всього	90	100,0		90	100,0	

$\chi^2 - 25,6$; достовірність розбіжностей між групових показників $p < 0,001$

Таблиця 3

Розподіл досліджених підприємців за рівнем напруги конфронтаційного копінгу

Рівень, (бали)	ДГ1, n=90 (100,0%)			ДГ2, n=90 (100,0 %)		
	N	%	±m	N	%	±m
Низький (0–6)	17	18,9	3,9	10	11,1	3,1
Середній (7–12)	20	22,2	4,2	19	21,1	4,1
Високій (13–18)	53	58,9	4,9	61	67,8	4,7

$\chi^2 - 25,2$; достовірність розбіжностей міжгрупових показників $p < 0,001$

від ситуації і зменшення її значущості ($p \leq 0,001$). Підприємці зі стратегією втеча-уникнення власне проявляли поведінку, схильну до втечі або уникнення проблем ($p \leq 0,001$). Підприємці, які використовували позитивні стратегії, проявляли:

а) здатність до прийняття відповідальності – визнання власної ролі у проблемі з бажанням та спробами її вирішення;

б) планування щодо вирішення проблеми – фокусування зусиль на зміні ситуації з аналітичним підходом до проблеми;

в) спрямовували зусилля на самоконтроль та регулювання власних почуттів і дій у пошуку соціальної підтримки;

г) проявляли зусилля у пошуку інформаційно-діючої та емоційної підтримки. Своєю чергою позитивної переоцінки, тобто зусиль, спрямованих на створення позитивного бачення ситуації з фокусуванням на зростання власної особистості, не виявлено ($p \leq 0,001$).

Наступною для дослідження когнітивних, емоційних та поведінкових копінг-стратегій застосовано «Методику оцінювання психологічної діагностики копінг-механізмів» Е. Хейма [13], що характеризує копінг-стратегії з точки зору адаптивності/неадаптивності. Випробуваним особам необхідно було пригадати, яким чином частіше за все вони вирішують складні та стресові ситу-

ації, а також ситуації високої емоційної напруги. Така методика дозволила вивчити 26 ситуативно-специфічних варіантів копінг-поведінки, що розподілені за трьома основними сферами психічної діяльності: когнітивний, емоційний та поведінковий копінг-механізми. Е. Хеймом види копінг-поведінки розподілено на 3 групи за ступенем їх адаптивних можливостей: адаптивні, відносно адаптивні й неадаптивні [2, 13]. Розподіл видів і ступеня адаптивності копінгів у підприємців ДГ1 та ДГ2 відображено у табл. 4.

За результатом аналізу даних, представлених у табл. 4, видно, що досліджувані підприємці використовували копінг-поведінку таким чином: ДГ1 – когнітивні: адаптивні – 23,3%, відносно адаптивні – 34,4%, неадаптивні – 42,2%, емоційні: адаптивні – 22,2%, відносно адаптивні – 36,7%, неадаптивні – 41,15%, поведінкові: адаптивні – 21,1%, відносно адаптивні – 38,9%, неадаптивні – 40,0% ($p \leq 0,001$). ДГ2 – когнітивні: адаптивні – 16,7%, відносно адаптивні – 33,3%, неадаптивні – 50,0%, емоційні: адаптивні – 14,4%, відносно адаптивні – 35,6%, неадаптивні – 50,0%, поведінкові: адаптивні – 13,3%, відносно адаптивні – 37,8%, неадаптивні – 48,9% ($p \leq 0,001$). Можна зазначити, що підприємці обох груп загалом у стрес-асоційованих умовах діяльності використовують відносно адаптивну та неадап-

Таблиця 4

Види і ступінь адаптивності копінгів у підприємців (методика Е. Хейма)

Варіанти копінг-поведінки	ДГ1, n=90 (100,0%)			ДГ2, n=90 (100,0 %)		
	N	%	± m	N	%	± m
<i>Когнітивні</i>						
адаптивні	21	23,3	4,5	15	16,7	4,2
відносно адаптивні	31	34,4	5,1	30	33,3	5,3
неадаптивні	38	42,2	5,3	45	50,0	5,6
<i>Емоційні</i>						
адаптивні	20	22,2	4,5	13	14,4	3,9
відносно адаптивні	33	36,7	5,2	32	35,6	5,4
неадаптивні	37	41,1	5,3	45	50,0	5,6
<i>Поведінкові</i>						
адаптивні	19	21,1	4,4	12	13,3	3,8
відносно адаптивні	35	38,9	5,2	34	37,8	5,4
неадаптивні	36	40,0	5,3	44	48,9	5,6

$\chi^2 - 25,6$; достовірність розбіжностей між групових показників $p < 0,001$

тивну копінг-поведінку. Така ситуація свідчить про невикористаний ресурс адаптивного рівня модальності копінгів, що зумовило вивчення механізмів копінг-поведінки підприємців.

Аналіз структури механізмів копінг-поведінки підприємців виявив, що у підприємців ДГ1 та ДГ2 загалом серед когнітивних копінг-стратегій переважали: ігнорування – 20,0% та 15,6%, смирення – 16,7% та 15,6%, дисимуляція – 17,8% та 16,7%. У підприємців ДГ1 виявлено високий показник розгубленості – 16,7%. У підприємців ДГ2 виявилися відносно високий показник збереження самовладання – 11,1%, проблемний аналіз – 12,2%, релігійність – 10,0% ($p \leq 0,001$).

Серед емоційних копінг-стратегій у підприємців ДГ1 та ДГ2 переважали відповідно: придушення емоцій – 17,8% та 22,2%, агресивність – 22,2% та 11,1%. У підприємців ДГ1 виявлено високий показник покірності – 22,2% та самозвинувачення – 18,9%. У підприємців ДГ2 виявилися відносно високий показник протесту – 13,3%, емоційної розрядки – 11,1%, оптимізму – 10,0%, пасивної кооперації – 14,4% ($p \leq 0,001$). Серед поведінкових копінг-стратегій у підприємців ДГ1 переважали відволікання – 14,4%, активне уникнення – 33,3%, відступ – 27,8%. Своєю чергою у підприємців ДГ2 відповідно: відволікання – 11,1%, альтруїзм – 27,8%, конструктивна активність – 12,2%, співпраця – 14,4%, звернення – 13,3% ($p \leq 0,001$).

Загалом можна зазначити, що проведений аналіз дає можливість визначити копінг-поведінку підприємців як індивідуальну адаптивну, раціональну поведінку особистості, спрямовану на вирішення, попередження, усунення або подолання значущої ситуації. Підприємці природно використовують три підходи – ситуаційний, особистісний, ресурсний. Їхня психологічна значущість копінг-стратегій полягає у пошуку ефективних стратегій поведінки, які допомагають адаптуватись особистості до стрес-асоціативних умов. Копінг-поведінка має функції концентрації на проблемі і фокусування на емоціях, спрямованих на управління емоційним дистресом, забезпечуючи стан фізичного і психічного благополуччя. У підприємців стратегія вирішення завдання є конструктивною та спрямована на пошук когнітивно-поведінкового рішення й практичних шляхів вирішення складних бізнес-ситуацій. Своєю чергою стратегія відновлення допомагає відновити емоційні і фізичні енергозатрати. На вибір копінг-стратегій підприємця впливають досвід, вікові та інші чинники.

Аналіз кореляційних взаємозв'язків свідчить, що вплив показників копінг-поведінки на показники емоційного інтелекту у підприємців в обох групах загалом є таким, що висвітлює особли-

вості стрес-асоційованої ситуації, в якій підприємці працюють. У ДГ1 на першому плані вплив COVID-19 проявляється у вигляді «когнітивно-емоційно-поведінкових змін». Так, когнітивний компонент виявляється у вигляді ігнорування, смирення, відносності, розгубленості. Емоційний компонент відповідно у: протесті, пасивній кооперації, покірності, самозвинуваченні. Поведінковий компонент відповідно у: відволіканні, активному уникненні, компенсації, відступі. Загалом у групі значно знижувалась здатність емоційного інтелекту до управління емоціями та емоційної обізнаності ($p \leq 0,001$). У ДГ2 на першому плані вплив війни проявляється у вигляді «когнітивно-емоційно-поведінкових змін». Так, когнітивний компонент виявляється у вигляді дисимуляції, збереження самовладання, проблемного аналізу, релігійності, додачею сенсу, установою власної цінності. Емоційний компонент відповідно у: придушенні емоцій, оптимізмі, агресивності. Поведінковий компонент відповідно у: альтруїзмі, конструктивній активності, співпраці, зверненні. Загалом у групі значно знижувалась здатність емоційного інтелекту до самомотивації, розпізнання емоцій інших та емпатії ($p \leq 0,001$).

Висновки. За результатами дослідження можна зробити такі узагальнення. Встановлено, що для підприємців властиві «стратегія, зорієнтована на вирішення» у ДГ1 – 56,7%, у ДГ2 – 36,7% та «стратегія, зорієнтована на уникнення» у ДГ1 – 43,3%, у ДГ2 – 63,3% ($p \leq 0,001$). У ДГ1 43,3% підприємців та ДГ2 у 63,3% визначені неконструктивні форми поведінки, де вагомими негативними стратегіями виявлено конфронтацію, дистанціювання та втечу-уникнення, де «конфронтаційна завантаженість» є дезадаптуючою моделлю поведінки ($p \leq 0,001$). Серед позитивних стратегій – здатність прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми, самоконтроль, пошук емоційної підтримки ($p \leq 0,001$). Встановлено, що вплив COVID-19 знижував здатність емоційного інтелекту до управління емоціями та емоційної обізнаності, де зміни когнітивного компонента проявлялися ігноруванням, смиренням, відносністю, розгубленістю; емоційного: протестом, пасивною кооперацією, покірністю, самозвинуваченням; поведінкового: відволіканням, активним уникненням, компенсацією, відступом ($p \leq 0,001$). Вплив війни знижував здатність емоційного інтелекту до самомотивації, розпізнання емоцій інших та емпатії, де у когнітивному компоненті виявлялася дисимуляція, збереження самовладання, проблемний аналіз, релігійність, додача сенсу, установка власної цінності; емоційному: придушенні емоцій, оптимізмі, агресивності; поведінковому: альтруїзмі, конструктивній активності, співпраці, зверненні ($p \leq 0,001$).

Перспективи подальшого дослідження у цьому напрямі полягають у доцільності наукового пошуку особливостей особистісних акцентуацій та рівня психосоціального стресу у підприємців, які працюють у стрес-асоційованих умовах, а також у визначенні їх можливого впливу на ефективність програми розвитку емоційного інтелекту у підприємців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Prib H., Beheza L., Markova M., Raievska Y., Lapinska T., Markov A. Psycho-emotional burnout of the personality in the conditions of war. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*. 2023. V. 11, № 1. P. 36–46. URL: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2023.11.01.5>.
2. Бебеза Л.Є. Психологія професійної аутоідентифікації лікаря (інтеріоризація, дефензивність, психопрофілактичні виміри) : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.04. Харків, 2021. 425 с.
3. Максименко С.Д. Психологічні засади пропагування психогігієнічного виховання і здорового способу життя. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 6 (111). С. 72–76.
4. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Київ, 2013. 504 с.
5. Корсун С.І., Ткачук Т.А. Копінг-стратегії як складові копінг-поведінки особистості. 2016. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Philosophy/PsychologyTax/2/3/1.html>.
6. Billings A.G., Moos R.H. Coping, stress, and social resources among adults with unipolar depression. *J. Pers. Soc. Psychol.* 1984. Vol. 46, No. 4. P. 877–891.
7. Pearlin L.I., Schooler C. The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior*. 1978. Vol. 19. P. 2–21.
8. Carver C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K. Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. Vol. 56. P. 267–283.
9. Войцеховська О., Закалик Г. Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 2. С. 95–104.
10. Ethical principles of psychologists and code of conduct. American Psychological Association. Effective June 1, 2003 (as amended 2010, 2016). Effective January 1, 2017. URL: <https://www.apa.org/ethics/code/ethics-code-2017.pdf>.
11. «Кодекс етики» протокол 10, 14.07.2016. URL: <https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/KodeksEtyky.pdf>.
12. Положення про академічну доброчесність Академії праці, соціальних відносин і туризму, протокол 7, 12.04.2018. URL: <https://drive.google.com/file/d/1roDENIZC9MERTAjCeIP41Bgp249Ree38/view?usp=sharing>.
13. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / под ред. Д.Я. Райгородского. Самара : «Бахрах-М». 2001. 672 с.
14. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Тестовий опитувальник емоційного інтелекту Н. Холла. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Института Психотерапии. 2002. 57–59 с.
15. Бююль, А., Цефель, П. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей. Санкт-Петербург : ДиаСофтЮП. 2002. 608 с.
16. Шепель К.В. Особливості прояву копінг-стратегій особистості в процесі соціальної взаємодії. *Психолінгвістика*. 2010. Вип. 5. С. 80–84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2010_5_15.
17. Лазарус Р., Фолкман С. Стрес, оцінка та подолання. Нью-Йорк : Springer, 1984.

REFERENCES

1. Prib, H., Beheza, L., Markova, M., Raievska, Y., Lapinska, T., Markov, A. (2023). Psycho-emotional burnout of the personality in the conditions of war. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*. 2023. V. 11, № 1. P. 36–46. Retrieved from: <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2023.11.01.5> [in English].
2. Begeza, L.E. (2021). Professional self-identification of a doctor (internalization-psychological, psychotechnical, defensive and psychoprophylactic dimentions). ... Dr. Psychol. Sciences: 19.00.04. Kharkiv, 425 [in Ukrainian].
3. Maksimenko, S.D. (2008). Psychological principles of promoting psychohygienic education and a healthy lifestyle. *Practical Psychology and Social Work*. No. 6 (111). P. 72–76 [in Ukrainian].
4. Rodina, N.V. (2013). Psychology of coping-behavior: system modeling: dissertation. ... Dr. Psychol. Sciences: 19.00.01. Kyiv. 504 [in Ukrainian].

5. Korsun, S., Tkachuk, T. (2016). Coping strategies as components of individual coping behavior. Retrieved from: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Philosophy/PsychologyTax/2/3/1.html> [in Ukrainian].
6. Billings, A.G., Moos, R.H. (1984). Coping, stress, and social resources among adults with unipolar depression. *J. Pers. Soc. Psychol.* 46 (4). 877–891 [in English].
7. Pearlin, L.I., Schooler, C. (1978). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior.* 19, 2–21 [in English].
8. Carver, C.S., Scheier, M.F., Weintraub, J.K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology.* 56, 267–283 [in English].
9. Voytsekhovska, O., Zakalik, G. (2016). Modern directions of psychological research on coping strategies of the individual. *Pedagogy and psychology of professional education.* 2, 95–104 [in Ukrainian].
10. Ethical principles of psychologists and code of conduct. (2016) American Psychological Association. Effective June 1, 2003 (as amended 2010, 2016). Effective January 1, 2017. Retrieved from: <https://www.apa.org/ethics/code/ethics-code-2017.pdf> [in English].
11. «Code of Ethics» (2016). Protocol 10. Retrieved from: <https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/KodeksEtyky.pdf> [in Ukrainian].
12. Regulations on academic integrity. (2018). Academy of Labour Social Relations and Tourism, protocol 7. Retrieved from: <https://drive.google.com/file/d/1roDEHIZC9MERTAjCeiP41Bgp249Ree38/view?usp=sharing> [in Ukrainian].
13. Practical psychodiagnostics. Methods and tests: Study manual (2001). / Ed. D.Ya. Raigorodskiy. Samara, “Bakhrach–M”, 672 p. [in Russian].
14. Fetyskin, N.P., Kozlov, V.V., Manuylov, H.M. (2002). Hall’s emotional intelligence test questionnaire. Social-psychological diagnostics of the development of personality and small groups. Moskva: Publishing House of the Institute of Psychotherapy, 57–59 p. [in Russian].
15. Byuyul, A., Tsefel, P. (2002). SPSS: iskusstvo obrabotki informatsii. Analiz statisticheskikh dannyykh i vosstanovlenie skrytykh zakonornostey [SPSS: the art of information processing. Analysis of statistical data and restoration of hidden patterns]. Sankt-Peterburg: DiaSoftYuP, 608 p. [in Russian].
16. Shepel, K.V. (2010). Peculiarities of the manifestation of personality coping strategies in the process of social interaction. *Psycholinguistics.* 5. 80–84. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2010_5_15 [in Ukrainian].
17. Lazarus, R., Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping.* New York: Springer [in English].

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО УХВАЛЕННЯ РІШЕНЬ

Горбань Г. О.

*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-7925-8754
gorbanga@znu.edu.ua*

Ключові слова: *вибір ідеї, компетентності, мобілізація, особистісно-діяльнісний підхід, суб'єкт, психологічна активність, психологічна готовність, рефлексія, усвідомлення, ухвалення рішення.*

У статті досліджується необхідність підтримки активності у сучасному VUCA-світі (нестабільність (Volatility), невизначеність (Uncertainty), складність (Complexity), неоднозначність (Ambiguity) світу). Авторами обґрунтовано теоретичну модель психологічної готовності особистості до ухвалення рішень. Розкрита необхідність підтримки активності особистості у сучасних умовах швидкоплинності ситуацій та їх невизначеності. Особлива увага сфокусована на необхідності становлення суб'єктної позиції щодо власного життя, яка вимагає розуміння ситуацій життєдіяльності та ухвалення рішень успішного її здійснення.

Обґрунтовано необхідність вживання коректного відповідно до норм української мови словосполучення «ухвалення рішення». Розкрито особливості психологічного аналізу поняття «ухвалення рішення». Зафіксовано, що базовим змістом поняття «ухвалення рішення» є психологічна активність суб'єкта, який усвідомлює актуальну або прогнозовану ситуацію та здійснює відповідний вибір ідеї, що спрямована на подолання невизначеності й поліваріантності ситуації. Розкрито специфіку міждисциплінарного трактування поняття психологічної готовності шляхом проведеного дефініційного аналізу. Визначено, що видовою основою є базові властивості особистості та їх вияв під час діяльності, спрямованої на досягнення очікуваних результатів, а ключовими характеристиками є успішність, змобілізованість, самостійність.

Психологічна готовність особистості подана як складна система, системоутворювальними елементами якої є суб'єкт, його психічні стани, стійкі властивості особистості та сформовані психологічні утворення (новоутворення), що здійснюють мобілізацію та регуляцію діяльності.

Здійснено інтеграцію загального трактування процесів ухвалення рішення та готовності особистості в теоретичну модель психологічної готовності особистості до ухвалення рішень. Зафіксовано, що вихідний зміст цього поняття задає основу його формування, а саме: здатність до мобілізації цілеспрямовано сформованих компетентностей, цінностей, індивідуально-психологічних властивостей особистості та набутого досвіду у контексті ситуації, відповідних їй дій, які супроводжуються рефлексією, та усвідомленням відповідальності забезпечують успішність ухвалення рішення відповідно до соціальних і культурних норм.

THEORETICAL MODEL OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF A PERSON FOR DECISION-MAKING

Gorban G. O.

*Dr. Sc. in Psychology, Associate Professor,
Professor at the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7925-8754
gorbanga@znu.edu.ua*

Key words: *awareness, choice of idea, competence, decision-making, mobilization, personal-activity approach, psychological readiness, psychological activity, reflection, subject.*

The article explores the necessity of maintaining activity in the modern VUCA-world (Volatility Uncertainty Complexity Ambiguity world). The authors substantiate the theoretical model of a person's psychological readiness to make decisions. The attention is focused on the need to develop a subjective position regarding one's own life, which requires an understanding of life situations and decision-making for its successful implementation.

The need to use the correct phrase "decision-making" in accordance with the norms of the Ukrainian language was justified. Features of the psychological analysis of the concept of decision-making are revealed. The authors emphasized that the basic meaning of the concept of "decision-making" is the psychological activity of the subject who is aware of the current or predicted situation and makes the appropriate choice of an idea aimed at overcoming the uncertainty and multivariate nature of the situation. Based on the definitional analysis, the specificity of the interdisciplinary interpretation of the concept of psychological readiness was revealed. It is determined that the characteristics of the personality and their manifestations in activities aimed at achieving the expected results are the basis, and the key characteristics are success, mobilization, and independence. The psychological readiness of the individual is presented as a complex system, the system-forming elements of which are the subject, his mental states, stable personality properties, and formed psychological formations (neoformations) that carry out mobilization and regulation of activity.

The integration of the general interpretation of decision-making processes and individual readiness into the theoretical model of the psychological readiness of the individual for decision-making was carried out.

It was determined that the original content of this concept sets the basis for its formation, namely: the ability to mobilize purposefully formed competences, values, psychological properties of the individual and acquired experience in the context of the situation, appropriate actions accompanied by reflection and awareness of responsibility ensures success decision-making in accordance with social and cultural norms.

Постановка проблеми. Кардинальні зміни сучасного суспільства породжують таку реальність, за якої людина має бути не лише суб'єктом власної життєдіяльності та суспільних відносин, а й усвідомлювати цю суб'єктивність в усіх її проявах. Повнішою мірою така усвідомлена суб'єктивність виявляється в процесах ухвалення (прийняття) рішень та відповідальності за наслідки їх реалізації. Світова та європейська спільноти активно

розробляють та впроваджують різноманітні програми залучення молоді до прийняття рішень у багатьох сферах життєдіяльності суспільства: від конкретних рішень на рівні організації, громади до глобальних рішень на рівні ООН щодо навколишнього середовища, соціального захисту, репродуктивного здоров'я тощо [38].

Підтримка активності та нові соціальні ініціативи демонструють, що наявні зразки й норми

соціальної практики суперечать новим, часто остаточно невизначеним умовам. Це протиріччя і створює необхідність самовизначення кожної людини щодо розгортання й перебудови життєдіяльності, а детермінантою в цьому процесі стає її особиста позиція – позиція суб'єкта власного життя, тобто розуміння ситуацій, відповідно до яких будуються програми розвитку, ухвалюються певні рішення. Тут постає питання щодо рівня психологічної готовності особистості до ухвалення та реалізації рішень. У загальному плані будь-яка готовність до дії передбачає володіння відповідними прийомами та способами її здійснення.

Проблематика готовності особистості до прийняття рішення нині постає як наукова психологічна проблематика в контексті різних сфер діяльності. Це зумовлено тим, що сучасні умови розвитку суспільства значно підвищують вимоги щодо оперативності й адекватності аналізу ситуацій і станів задля прийняття обґрунтованих рішень на всіх рівнях соціальних дій. Процес прийняття рішення пов'язує основні функції життєдіяльності будь-якого соціального суб'єкта, а саме: планування, організацію, мотивацію, контроль, регулювання, аналіз тощо. Загальновизнано, що свідоме ухвалення рішення є основою будь-якої цілеспрямованої діяльності та її невід'ємним компонентом. Готовність до ухвалення рішення є суттєвою складовою частиною структури особистості, яка зумовлює характер її соціальної активності щодо вироблення нових стратегій життєдіяльності, адаптації до стрімких соціально-економічних змін у суспільстві тощо. Тут важливим є визначення специфіки та підстав інтеграційного зв'язку феноменів «психологічна готовність» та «ухвалення рішення».

Дослідження психологічної готовності особистості до ухвалення рішень ґрунтуються на різноманітті розуміння змісту й механізмів феномену психологічної готовності. Зазначимо, що на сьогодні відсутня єдина цілісна позиція трактування феномену «готовність», але щодо необхідності його вивчення сумнівів немає. Це знаходить підтвердження у ретроспективі дослідження цього феномену.

Аналіз актуальних досліджень дає змогу стверджувати, що більшість науковців здійснюють дослідження готовності до прийняття рішень у прикладному та практичному контексті. Найбільш широко проблематика готовності до прийняття рішень розкривається під час вивчення професійної діяльності, що пов'язана з кризовими й екстремальними умовами (військові, служби порятунку тощо) та домінуванням ситуацій ризику та невизначеності (управлінці, оператори складних технічних систем, спортсмени тощо) [2; 5; 7; 13;

17; 23; 28]. У цих дослідженнях психологічна готовність до прийняття рішень досліджується як певна складова частина загальної готовності до діяльності, безпосередньо пов'язаної з прийняттям рішень, як під час опанування професії, тобто формування готовності до фахового здійснення діяльності в окремій галузі, так і під час самої діяльності.

Серед найбільш розгорнутих відзначимо дослідження готовності до прийняття рішення у кризових ситуаціях (М.Ю. Литвинчук [19]), готовності до вибору у ситуації ризику та невизначеності (О.І. Санніков, А.О. Саннікова [25]), готовності до інноваційної діяльності у контексті прийняття рішень поліцейськими (Н.В. Алексеєнко [1]), психологічної готовності до прийняття управлінських рішень (В.В. Іванова [12], Л.М. Карамушка [13], О.С. Ковальчук [15], О.О. Тополенко [29]). Окремо слід зазначити дослідження, проблематику яких зосереджено на особистісній готовності ухвалювати рішення та готовності до здійснення стратегічних рішень у процесі життєдіяльності. Відзначимо роботи щодо вивчення особистісної готовності до прийняття рішень (О.Л. Вернік [6]), готовності до прийняття стратегічного життєвого рішення під час професійного самовизначення (Л.В. Помиткіна [24]).

Більшість пошуків щодо інтерпретації поняття «готовність до ухвалення рішення» мають свою специфіку та особливості, які відповідають контексту і завданням певного дослідження. Ми вважаємо, що є необхідність конструювання узагальненої моделі психологічної готовності до ухвалення рішень, яка має пов'язувати феномени «психологічна готовність» та «ухвалення рішення» в цілісний психологічний конструкт.

Мета статті – обґрунтування теоретичної моделі психологічної готовності особистості до ухвалення рішень.

Досягнення мети передбачає аналіз й узагальнення визначення понять «ухвалення рішення» та «психологічна готовність особистості», структурування їх задля знаходження інтеграційних елементів та побудови моделі конструкту «психологічна готовність особистості до ухвалення рішень».

Результати дослідження. Активне вивчення процесів ухвалення (прийняття) рішення зумовлене потребами загальної практики та особливостями життєдіяльності особистості в умовах постійно змінюваного соціального середовища. Ми можемо відзначити надзвичайну різноспрямованість, розрізненість дослідницьких підходів під час вивчення процесів ухвалення рішень. Тут можна констатувати, що, з одного боку, у сучасній науці є широко розроблений арсенал формалізованих, математико-кібернетичних, соціологічних підходів і теорій прийняття рішення,

але ці теорії не досить враховують психологічні, соціально-психологічні та особистісні аспекти цього процесу; з іншого боку, наявною є значна кількість досліджень, в яких здійснюється вивчення психологічного змісту і механізмів психологічних процесів і станів, особливостей міжсуб'єктної взаємодії, групових і організаційних під час процесу ухвалення рішення. Усе це розвиває межі трактування процесів ухвалення рішення як психологічної категорії та ускладнює вивчення певного поняття. Це пов'язано з тим, що в межах наукового дослідження певні поняття одночасно існують у двох різних аспектах: 1) як загальнолюдський засіб фіксації та передачі досвіду, що передує будь-якому науковому аналізу; 2) як результат наукового дослідження (аналізу). Інакше кажучи, поняття відіграють особливу роль щодо сприйняття проблем і перспектив їх розробки, здійснюють вплив на динаміку теоретичних переконань, на переосмислення емпіричних даних, на пошук нових рішень [9].

Вважаємо за необхідне зауважити, що поширений конструкт «прийняття рішення» є некоректним відповідно до практики української мови, а є калькою з російської мови. Відповідно до норм української мови слово «приймати» бажано вживати там, де воно передає зміст одержувати, брати, зараховувати до установи, закладу, організації, забирати щось звідкись, давати комусь притулок, пригощати. З погляду сучасної літературної мови стосовно слова «рішення» годиться користуватися словом «ухвалення» [21]. Таке слововживання підтверджує й Академічний тлумачний словник української мови, а саме: «приймати» означає брати до рук, на плечі тощо від когось або звідкись; погоджуватися взяти собі що-небудь запропоноване [26]; «ухвалювати» застосовується у контексті рішення та значення підтримувати [27]. Отже, відповідно до мовних норм коректнішим є застосування словосполучення «ухвалення рішення», й тому в нашому дослідженні ми будемо застосовувати саме цей конструкт.

Побудова термінологічного конструкту «ухвалення рішення» передбачає виокремлення основних підходів до визначення саме поняття «рішення», що дає нам змогу диференціювати психологічний зміст, який фіксує його специфіку. Загальне широке розуміння цього поняття визначається різноманіттям контекстів. Ми виділили такі, що є найбільш вживаними [7], а саме:

– у психологічному контексті: вольовий акт, реакція на запитання, проблему; процес вибору з ряду альтернатив;

– у діяльнісному контексті: дія як намір будь-що зробити; дія з вибору; процес і результат вибору мети і способу дії;

– у математичному контексті: відповідь на задачу, вирішення рівняння;

– у юридичному контексті: вирок, постанова, розпорядження будь-якої організації, зборів.

Відповідно до всього різноманіття контекстів можна відзначити дві змістові групи застосування поняття «рішення», які відображають процесуальність цього поняття і його констатувальну форму:

– певна процедура вибору: процес ухвалення рішення;

– результат дій з вибору: ухвалене (констатція) рішення.

Задля розмежування такого застосування ми у нашому дослідженні поняття «рішення» будемо застосовувати саме у констатувальному форматі як усвідомлений і суб'єктивно прийнятий намір діяти певним чином задля досягнення заданого результату. Процесуальність цього поняття ми будемо підкреслювати конструктом «ухвалення рішення».

Зазвичай ухвалення рішення досліджується як специфічний процес, який поєднує комплекс дій, що зумовлені активністю з подолання ситуації невизначеності, здійснення вибору, ухвалення ідеї та готовності її реалізувати, тобто процес формування самої ідеї як загальної мети. Аналіз активності людини дає змогу констатувати, що вся множина практичних завдань, що вирішується людиною, – це, безумовно, завдання з ухвалення рішень. Людина в процесі життєдіяльності поступово – свідомо чи ні – здійснює вибір цілей і способів власної дії, перетворюючи свої ідеї на реальність. Серед основних детермінант такої поведінки: наявність суб'єктивно нерівноцінних дієвих альтернатив; неможливість уникнути вибору певної дії, її необхідність; значущість вибору для конкретної особистості; наявність обмежень щодо можливих способів поведінки в певній ситуації; наявність ризику через відсутність гарантій отримання очікуваних результатів; неповна визначеність причинно-наслідкових зв'язків, котрі зумовлюють перебіг подій; особиста відповідальність за наслідки своїх дій, які реалізується через систему санкцій у певному соціальному середовищі [10].

Щоразу, коли людина стикається з певною ситуацією, яка вимагає ухвалення рішення, існує два основних варіанти виходу із ситуації [7]:

1) необхідність рішення щодо перетворення актуальної ситуації й побудови нової ситуації, тобто відмова від наявної ситуації – стосовно актуальної ситуації рішення не ухвалюється, а виникає необхідність здійснення процедури проектування і рішення ухвалюється стосовно створення нових альтернативних умов активності (ухвалення рішення розгортається як проектний процес);

2) визнається необхідність удосконалення актуальної ситуації, приведення її до рівноваги, розгортання її в наявних умовах – це ухвалення рішення про розвиток наявної ситуації (ухвалення рішення розгортається як підтримувальний процес).

Отже, ухвалення рішення – це системна психологічна активність, яка спрямована на усвідомлене подолання невизначеності й поліваріантності ситуації шляхом виокремлення й вибору конкретної ідеї із множини можливих з урахуванням наслідків цієї активності та аналізом здійснених дій. Основними психологічними компонентами розгортання цього поняття є психологічна активність, усвідомлення актуальної ситуації, вибір ідеї (рис. 1).

Теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми психологічної готовності дає підстави стверджувати про різноманіття підходів до вивчення цього феномену та їх класифікацію [14; 18; 22; 32; 34; 35; 37]. О.Ю. Булгакова [3] у своєму дослідженні здійснює детальну диференціацію підходів і виокремлює такі сім груп: 1) особистісний – стійка характеристика особистості, що сформована задля підготовки до певного виду діяльності; 2) функціональний – психофізіологічний стан, який забезпечує високий рівень досягнень; 3) особистісно-діяльнісний – ставлення до себе як діяча в інтерактивних подіях суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відношеннях соціального буття; 4) інтегративний – інтегральне суб'єктне утворення особистості та функціональний стан; 5) «ставленнєвий» – явище, похідне від системи ставлень і самоставлень суб'єкта; 6) компетентнісний – інтегральна компетенція у формальній (професійно-діловій) і неформальній (інтимно-особистісній) сферах соціальної взаємодії; 7) системно-суб'єктний – суб'єктна природа психологічної готовності виявляє себе в різних ситуаціях соціальної взаємодії за провідної ролі однієї з її складових частин.

Більш узагальнений і традиційний аналіз феномену психологічної готовності ґрунтується на виокремленні трьох основних підходів: особистісного, функціонального, особистісно-діяльнісного [8; 11; 16; 17; 22].

У межах особистісного підходу дослідники психологічної готовності концептуально визначають її як певний активний стан особистості, основу якого становлять особистісні якості як певна системна організація її компетентностей, що корелює зі спрямованістю особистості. Відповідно, така готовність особистості забезпечує полегшення процесів реалізації діяльності (життєдіяльності) завдяки інтеграції психічної, моральної та організаційно-діяльнісної систем особистості, які вибудовуються протягом життя (досвід). Отже, представники цього підходу конструюють психологічну готовність шляхом поєднання стану готовності особистості до початку діяльності та особистісну спрямованість, а також розвиненість вольових якостей, творчої уяви, інтелектуальних процесів, здатності до саморегуляції.

Функціональний підхід під час визначення психологічної готовності спирається на те, що базовим, вихідним її елементом є психофізіологічна здатність організму до здійснення певної діяльності. Отже, основою аналізу є функціональна готовність психічних процесів, психофізіологічних систем, які необхідні для виконання діяльності, а також сформовані протягом життя та навчання установки щодо різних форм реагування та їх вияв у поведінці особистості, розумінні завдань, оцінюванні ситуації під час вирішення проблем (моделі поведінки та діяльності).

Особистісно-діяльнісний підхід дає змогу досліджувати психологічну готовність як системну цілісність відповідних якостей та властивостей особистості, які забезпечують ефективну діяльність у певній сфері. Основою розуміння готовності є наявне ставлення особистості

Рис. 1. Ухвалення рішення: модель

до цілей і завдань діяльності, яка виконується, а також здатність мобілізувати самовладання, долати перешкоди, враховувати адекватну самооцінку та виявляти оптимізм задля початку ефективного здійснення відповідних дій.

У контексті нашого дослідження ми визначили, що ухвалення рішення є цілеспрямованою активністю особистості щодо здійснення вибору найдоцільнішої ідеї під час теоретичного структурування ситуації невизначеності шляхом осмислення можливих наслідків цього вибору. Тому ухвалення рішення є основою будь-якої цілеспрямованої діяльності та її невід'ємним компонентом. Здатність ухвалювати рішення є суттєвим складником особистості, що зумовлює характер її соціальної активності щодо вироблення нових стратегій життєдіяльності, адаптації до стрімких соціально-економічних змін у суспільстві тощо. Це дає нам змогу стверджувати, що аналіз готовності до такої активності особистості має здійснюватися у контексті особистісно-діяльнісного підходу.

Дефініційний аналіз поняття «психологічна готовність» у контексті особистісно-діяльнісного підходу дає змогу визначити, що видовою основою цього поняття є категорії «особистість» та «діяльність», які змістовно пов'язані базовими ознаками суб'єктної активності й результатами, які очікуються. Важливо, що конструювання поняття здійснюється шляхом змістового наповнення контекстів у двох напрямках: від особистості до діяльності; від діяльності до особистості. Цей зв'язок виявляється у суб'єктній позиції, яка є формоутворювальною та спрямовальною силою. Тут маємо відзначити, що у більшості підходів очікувані результати щодо характеристики готовності подаються у категоріях «успішність», «мобілізованість», «самостійність». Серед базових ознак, що відповідають сформованості певного рівня психологічної готовності, можна визначити такі групи [3; 4; 14; 18; 20; 33; 36]:

- ознаки психічних станів (психологічної напруги, мотиваційні, вольові, емоційні);
- ознаки особистості (спрямованість, цінності, відповідальність, саморегуляція, інтерес, схильність, переконання, впевненість);
- ознаки діяльності (компетентність, цілеутворення, прогнозування, поінформованість, операціональність, позитивне ставлення).

Отже, можна стверджувати, що психологічна готовність особистості є складною системою, системоутворювальними елементами якої є:

- *суб'єкт* як діяльнісна суть особистості, котра вимагає високого рівня самовизначення, самоорганізації і саморегуляції пізнання та перетворення зовнішнього світу;

- *психічні стани та властивості* особистості,

які мобілізують необхідну активність у ситуаціях впливу зовнішніх і внутрішніх чинників;

- *психологічні утворення (новоутворення)*, які зумовлюють регуляцію відповідних форматів діяльності щодо її ініціативи, реорганізують структуру самостійних, адекватних та незалежних дій, основою яких є набуті компетентності та усвідомлена відповідальність.

Психологічна готовність особистості у нашому розумінні – це активний стан суб'єкта щодо мобілізації компетентностей, властивостей і цінностей особистості, який зумовлює успішність самостійних, адекватних та незалежних дій.

Під час ухвалення рішень психологічна активність особистості завжди спрямована на здійснення вибору шляхом усвідомлення та аналізу актуальної або прогнозованої ситуації. Врахування цієї специфіки, а також загальне уявлення про психологічну готовність дає нам можливість побудувати модель психологічної готовності особистості до ухвалення рішень.

Готовність особистості до ухвалення рішення є вибором однієї альтернативи із їх множини, причому цей вибір здійснюється на двох рівнях: 1) прийняття рішення як оцінка наявних, уже сформульованих (звичайних), альтернатив відповідно до цільового критерію – тут основою є досвід та евристика; 2) прийняття рішення як пошук альтернатив і визначення критеріїв побудови нової ситуації – тут основою є проблематизація та рефлексія.

Ці два рівні інтегровані самосвідомістю особистості, яка ухвалює рішення. У кожен акт самосвідомості включає не тільки окремі психічні процеси в різноманітній їх комбінації, але й усю особистість як систему психологічних властивостей, особливості мотивації, досвід на різних рівнях узагальнення, а також емоційний стан у конкретний момент.

Ухвалення рішення вимагає досить високого рівня усвідомленості процесів самовизначення, самоорганізації, саморегуляції у системі «суб'єкт ухвалення рішення – процес ухвалення рішення». Тобто цей процес зумовлений активністю особистості, яка має осмислювати свою діяльність, визначати напрями її впливів на процеси перетворення зовнішнього світу. Ухвалення рішення є послідовним рухом у чотирьох взаємозалежних просторах існування людини від ситуативного до соціального, а далі культурного й екзистенціального. Тому свої рішення особистість обґрунтовує відповідно до особливостей перетинів цих просторових систем, а саме: а) ситуацією, яка зумовлюється актуальними або прогнозованими обставинами; б) соціальними діями, які детерміновані конкретною метою у соціальному просторі; в) рефлексією власної діяльності й надання

її статусу культурно зумовленої дії, яка вписується в культурну традицію; г) особистою відповідальністю в просторі життєвих змістів вічних цінностей буття. Важливим, на нашу думку, є усвідомлення того, що ухвалення рішення містить змісти рефлексії й аналізу цього процесу «на всю глибину»: не тільки у контексті оцінювання ситуації та своїх дій у ній з огляду на переваги й досягнення окремих цілей, але й осмислення віддалених наслідків і здатність усвідомлено встановити або зняти обмеження на свої дії, визначені відповідно до базових людських цінностей [30; 31]. Отже, послідовна рефлексія дій, діяльності, буття особистості є способом її самовизначення під час ухвалення певних рішень.

Представлений теоретичний аналіз дає нам можливість побудувати модель психологічної готовності особистості до ухвалення рішень. Вона фіксує стан активної мобілізації суб'єкта, який зумовлює успішність його самостійних, адекватних та незалежних дій, вибору за умов осмислення відповідальності та самовизначення в просторі цінностей буття шляхом рефлексії дій в актуальній або прогнозованій ситуації відповідно до соціальних норм і культурних традицій (рис. 2).

Побудована нами модель відображає основні складники готовності особистості до ухвалення рішень: мобілізація цілеспрямовано сформованого особистісного компонента (компетентностей, цінностей, досвіду та індивідуально-психологічних властивостей особистості) на перетині з діяльнісним (ситуація, дії, рефлексія, відповідальність) забезпечує успішність, самостійність, адекватність та незалежність ухвалення рішення відповідно до соціальних і культурних норм.

Висновки. Різноманіття міждисциплінарних пошуків та досліджень процесів ухвалення рішення, поява множини підходів і теорій їх ана-

лізу ускладнює конкретизацію цього поняття. Важливим для української науки є впровадження коректного, відповідно до норм української мови, понятійного апарату, виключення з нього некооректних формулювань. Тому ми наполягаємо, що доцільним є використання словосполучення «ухвалення рішення».

Основними складниками, що фіксують психологічний зміст поняття «ухвалення рішення» є психологічна активність, усвідомлення актуальної ситуації, вибір ідеї, що спрямована на усвідомлене подолання невизначеності й поліваріантності ситуації.

Дослідження психологічної готовності особистості до ухвалення рішення спиралося на методологічні основи особистісно-діяльнісного підходу. Базові конструкти цього поняття, видовою основою якого визначено категорії «особистість» (її базові властивості) та «діяльність» (очікувані результати), були виокремлені шляхом дефініційного аналізу поняття «психологічна готовність», а саме: успішність, змобілізованість, самостійність. Виокремлено базові ознаки сформованості певного рівня психологічної готовності: ознаки психічних станів; властивості особистості; ознаки діяльності. Відзначено, що психологічна готовність особистості є складною системою, системоутворювальними елементами якої є суб'єкт, психічні стани та властивості особистості, психологічні утворення (новоутворення), регуляції діяльності шляхом розвинутої рефлексії.

Побудована нами модель психологічної готовності особистості до ухвалення рішень фіксує вихідний зміст цього поняття та задає основу його формування, а саме: здатність до мобілізації цілеспрямовано сформованих компетентностей, цінностей, індивідуально-психологічних властивостей особистості та набутого досвіду у контексті

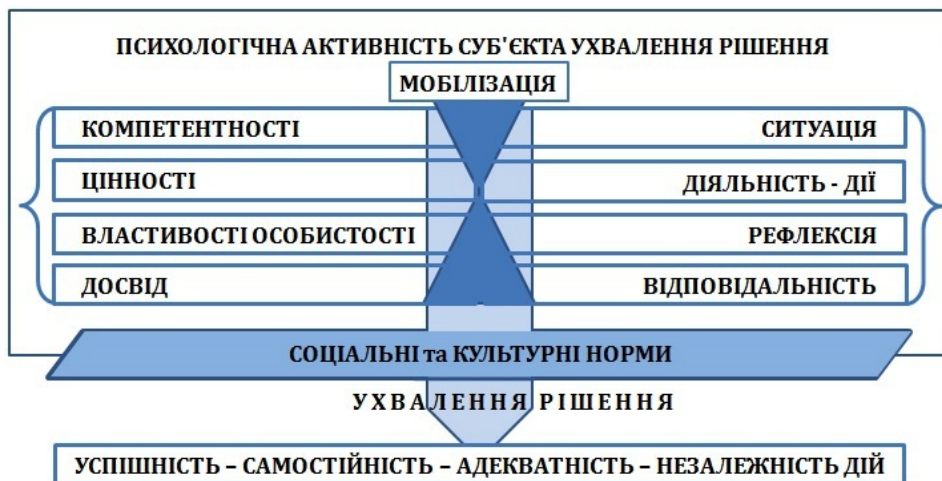

Рис. 2. Готовність особистості до ухвалення рішень: модель

ситуації, відповідних їй дій, які супроводжуються рефлексією та усвідомленням відповідальності, забезпечує успішність ухвалення рішення відповідно до соціальних і культурних норм.

Запропонована теоретична модель у перспективі потребує ретельного експериментального обґрунтування, уточнення та аналізу її ефективності в практичному застосуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєєнко Н.В. Взаємозв'язки психологічної готовності до інноваційної діяльності з факторами прийняття рішень поліцейськими: гендерний аспект дослідження. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Психологія»*. 2021. Т. 32 (71), № 2. С. 183–187. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.2/32>.
2. Артемов В.Ю., Сингаївська І.В. Особливості процесів прийняття рішень в умовах невизначеності. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2022. № 1 (65). С. 149–163. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-65-149-163>.
3. Булгакова О.Ю. Психологічна готовність студентів до соціальної взаємодії : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2019. 586 с. URL: <https://pdpu.edu.ua/doc/vr/2019/bulgakova/dis.pdf>.
4. Булгакова О.Ю. Теоретико-методологічні основи у визначенні змісту поняття «психологічна готовність». *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 60–66. URL: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/articles/2016-5-doc/2016-5-st8>.
5. Вдовіченко О.В. Концептуальні основи ризику особистості: циклічна структурно-процесуальна модель. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди «Психологія»*. 2020. № 62. С. 18–30. DOI: <https://doi.org/10.34142/23129387.2020.62.01>.
6. Вернік О.Л. Психологічна готовність особистості до прийняття рішень в умовах гуманітарної катастрофи. *Сучасні проблеми екологічної психології: Психологічний зміст екосоціальних катастроф* : матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції (13 травня 2022 року, Київ). Інститут психології імені Г.С. Костюка, м. Київ, 2022. С. 8–9. URL: http://ecopsy.com.ua/data/conf_2022/tezy_ecopsy_13_05_2022.html#a2.
7. Горбань Г.О. Прийняття управлінських рішень у соціальних системах: соціально-психологічний аспект : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2012. 326 с.
8. Горбань Г.О. Особливості формування психологічної готовності здобувача освіти до самоорганізації в умовах карантину. *Психологічне здоров'я персоналу організацій в умовах пандемії COVID-19: проблеми та технології забезпечення* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції з організаційної та економічної психології. 2020. С. 29–31. URL: http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/zbirnik_ost_var_1594384171.pdf?fbclid=IwAR3vOcqwwDiuKnlUhK6jOj5N8CNJVE5x0y3wznJrljEVIV9HrW_g2I7URQM.
9. Горбань Г.О. Психологія прийняття управлінських рішень у соціальних системах на рівні міської громади : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05. Київ, 2014. 493 с.
10. Деркач В.Л. Теорія прийняття рішень при розв'язанні екологічних проблем (філософсько-методологічні аспекти) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.09. Київ, 2001. 18 с.
11. Духневич В. Психологічна готовність до політичного вибору. *Соціальна психологія*. 2004. № 2 (4). С. 70–76. URL: http://psy-lpr.at.ua/Materials/dukhnevich-socialna_psikhologija_2004-2.pdf.
12. Іванова В.В. Психологічна готовність керівників закладів дошкільної освіти до прийняття управлінських рішень. *Гірська школа Українських Карпат* : наукове фахове видання з педагогічних наук. 2013. № 10. С. 166–169. URL: <http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/574/1/05.pdf>.
13. Карамушка Л.М. Психологія управління закладами середньої освіти : монографія. Київ : Ніка Центр, 2000. 332 с. URL: <http://uaorppp.com.ua/read/67/>.
14. Карамушка Л., Тиченко М. Психологічна готовність працівників сфери креативних індустрій до здійснення професійної кар'єри: зміст, структура, методики дослідження. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2022. № 3–4 (27). С. 85–102. DOI: <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.9>.
15. Ковальчук О.С. Семінар-тренінг «Формування психологічної готовності керівників до прийняття управлінських рішень в умовах організаційного розвитку». *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. І: *Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*. 2012. Вип. 33. С. 14–21. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/19905726.pdf>.
16. Ковальчук В.Я., Савчук С.А., Файдевич В.В., Панасюк І.В. Особливості формування психологічної готовності майбутніх викладачів фізичного виховання. *Академічні візії*. 2023. № 16. URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/142>.

17. Кокун О.М. Зміст та структура психологічної готовності фахівців до екстремальних видів діяльності. *Проблеми екстремальної та кризової психології*: збірник наукових праць. 2010. Вип. 7. Харків, 2010. С. 182–190. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/1728>.
18. Костюкова В.В. Теоретико-методологічні засади дослідження психологічної готовності майбутніх військовослужбовців до професійної діяльності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Психологія»*. 2022. Том 33 (72). № 5. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2022.5/07>.
19. Литвинчук М.Ю. Формування психологічної готовності майбутніх прикордонників до прийняття рішення в кризових ситуаціях : дис. ... канд. психол. : 19.00.01. Київ, 2018. 287 с. URL: http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/disertaciyalitvin1-compressed_1542742687.pdf.
20. Моляко В.О. Психологічна готовність до творчої праці. Київ : Знання. 1989. 48 с.
21. Онлайн-бібліотека «Горох» : приймати – слововживання. URL: <https://goroh.pp.ua/Слововживання/приймати#25867>.
22. Остапенко О.Е. Амбівалентність розуміння феномена «готовність». *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2009. № 3(27), ч. 2. С. 152–157. URL: <https://core.ac.uk/works/26872210>.
23. Петровська І. Психологічні концепції процесу прийняття рішень. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2021. Вип. 9. С. 196–201. DOI : <https://doi.org/10.30970/PS.2021.9.25>.
24. Помиткіна Л.В. Особливості готовності студентів до прийняття стратегічного життєвого рішення з професійного самовизначення. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2013. Вип. 2. С. 215–225. URL: <http://pptp.kubg.edu.ua/images/2013/02/Pomytkina.pdf>.
25. Санніков О.І., Саннікова А.О. Компенсаторна функція рішимості. *ГАБІТУС*. 2022. Вип. 41. С. 179–186. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.31>.
26. Словник української мови: в 11 т. Київ : Наукова думка. Том 7, 1976. С. 623. URL: <http://sum.in.ua/s/prujmaty>.
27. Словник української мови: в 11 т. Київ : Наукова думка. Том 10, 1979. С. 526. URL: <http://sum.in.ua/s/ukhvaljuvaty>.
28. Стасюк В., Ковальчук О. Психологічні детермінанти рішення військового керівника в екстремальних умовах діяльності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 65 (1). С. 119–124. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-65-1-119-124>.
29. Тополенко О.О. Психологічна готовність керівників до прийняття управлінських рішень (теоретична модель). *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2007. Вип. 3. С. 127–131. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/47230036.pdf>.
30. Шевченко Н.Ф. Розвиток професійної свідомості психолога: від концепції О.М. Леонтьєва до авторської моделі. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3–4 (73–74). С. 82–90. URL: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/893>.
31. Шевченко Н.Ф. Рефлексивність як чинник розвитку особистості психолога-консультанта. *Журнал сучасної психології*. 2022. № 4 (27). С. 85–92. DOI: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4-10>.
32. Asebiomo A.M. Digital Transformation of Teachers Psychological Readiness and Pedagogical Skills' Impact on Quality of Science and Mathematics Curriculum Delivery for Students' Learning at Secondary School Level in Nigeria. *Published in International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD)*. Vol. 6. Issue 7. 2022. Pp. 14–24. URL: www.ijtsrd.com/papers/ijtsrd52222.pdf.
33. Khurtenko O., Liebidieva S., Perelygina L., Morhunov O., Ovcharuk V., Mykhliuk E. Model of Psychological Readiness of a Coach to Make Decisions in Extreme Situations of Professional Activity. *BRAIN: Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2022. № 13(1Sup1). Pp. 247–266. DOI: <https://doi.org/10.18662/brain/13.1Sup1/317>.
34. Khurtenko O., Shuldyk A., Zubal M., Raytarovska I., Senyk A., Bereziak, K. Developing Students' Psychological Readiness to Make Decisions in Extreme Coaching Situations. *BRAIN: Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2021. № 12(1). Pp. 88–103. DOI: <https://doi.org/10.18662/brain/12.1/172>.
35. Kirkland F.R., Bartone P.T., Marlowe D.H. Commanders' Priorities and Psychological Readiness. *Armed Forces & Society*. 1993. № 19(4). Pp. 579–598. DOI: <https://doi.org/10.1177/0095327X9301900406>.
36. Raff-Ganachevsky A.M., Tvardovskaya A.A. Psychological readiness of students for distance learning. *ARPHA Proceedings*. 2022. № 5. Pp. 1403–1415. DOI: <https://doi.org/10.3897/ap.5.e1403>.
37. Rapikova S., Kosherbayeva A., Jumazhanova G., Oralkanova I., Kudageldin M., Asma G. Formation of the Readiness of Future Educational Psychologists for the Organization of Psychodiagnostic Activities. *Education Research International*. 2022. Article ID 2132321. 8 p. DOI: <https://doi.org/10.1155/2022/2132321>.

38. Society and Decision Making: Fact Sheet was prepared by the United Nations Children Fund (UNICEF) and the United Nations Programme on Youth. URL: <https://www.un.org/development/desa/youth/society-and-decision-making-factsheet.html>.

REFERENCES

- Aleksieienko, N.V. (2021). Vzaimozv'iazky psykholohichnoi hotovnosti do innovatsiinoi diialnosti z faktoramy pryiniattia rishen politseiskymy: hendernyi aspekt doslidzhennia [Interrelationships Between Psychological Readiness for Innovation and Decision-making Factors in Police Officers: a Gender Perspective]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Psykholohiia*. T. 32 (71), № 2. S. 183–187. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.2/32> [in Ukrainian].
- Artemov, V.Iu., Synhaivska, I.V. (2022). Osoblyvosti protsesiv pryiniattia rishen v umovakh nevyznachenosti [Features of Decision-Making Processes Under Uncertainty]. *Vcheni zapysky Universytetu "KROK"*. № 1 (65). S. 149–163. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-65-149-163> [in Ukrainian].
- Bulhakova, O.Iu. (2019). Psykholohichna hotovnist studentiv do sotsialnoi vzaiemodii [Psychological Readiness of Students for Social Interaction]: dys. ... d-ra psykhol. nauk : 19.00.07. Odesa. 586 s. Retrieved from: <https://pdpu.edu.ua/doc/vr/2019/bulgakova/dis.pdf> [in Ukrainian].
- Bulhakova, O.Iu. (2016). Teoretyko-metodolohichni osnovy u vyznachenni zmistu poniattia "psykholohichna hotovnist" [Theoretical and Methodological Foundations in Determining the Content of the Concept of "Psychological Readiness"]. *Nauka i osvita*. № 5. S. 60–66. Retrieved from: <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/articles/2016-5-doc/2016-5-st8> [in Ukrainian].
- Vdovichenko, O.V. (2020). Kontseptualni osnovy ryzyku osobystosti: tsyklichna strukturno-protseusualna model [Conceptual basis of personal risk: cyclical structural model]. *Visnyk KhNPU imeni H.S. Skovorody. "Psykhohohyia"*. № 62. S. 18–30. DOI: <https://doi.org/10.34142/23129387.2020.62.01> [in Ukrainian].
- Vernik, O.L. (2022). Psykholohichna hotovnist osobystosti do pryiniattia rishen v umovakh humanitarnoi katastrofy [Psychological Readiness of the Individual to Make Decisions in the Conditions of a Humanitarian Disaster]. *Suchasni problemy ekolohichnoi psykholohii: Psykholohichniy zmist ekosotsialnykh katastrof: materialy XVII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (13 travnia 2022 roku, Kyiv. Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka, m. Kyiv. S. 8–9. Retrieved from: http://ecopsy.com.ua/data/conf_2022/tezy_ecopsy_13_05_2022.html#a2 [in Ukrainian].*
- Horban, H.O. (2012). Pryiniattia upravlinskykh rishen u sotsialnykh systemakh: sotsialno-psykholohichniy aspekt [Management Decision-making in Social Systems: Socio-psychological Aspect]: monohrafiia. Zaporizhzhia: KPU. 326 s. [in Ukrainian].
- Horban, H.O. (2020). Osoblyvosti formuvannia psykholohichnoi hotovnosti zdobuvacha osvity do samoorhanizatsii v umovakh karantynu [Formation of Students' Psychological Readiness for Self-organization in the Conditions of Quarantine]. *Psykhohohichne zdorovia personalu orhanizatsii v umovakh pandemii COVID-19: problemy ta tekhnolohii zabezpechennia: materialy XIV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi onlain-konferentsii z orhanizatsiinoi ta ekonomichnoi psykholohii*. S. 29–31. Retrieved from: http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/zbirnik_ost_var_1594384171.pdf?fbclid=IwAR3vOcqwwDi uKnIUhK6jOj5N8CNJVE5x0y3wznJrIjEVIV9HrW_g2I7URQM [in Ukrainian].
- Horban, H.O. (2014). Psykholohiia pryiniattia upravlinskykh rishen u sotsialnykh systemakh na rivni miskoi hromady [Psychology of Making Managerial Decisions in Social Systems on the Urban Community Level]: dys. ... d-ra psykhol. nauk: 19.00.05. Kyiv, 2014. 493 s. [in Ukrainian].
- Derkach, V.L. (2001). Teoriia pryiniattia rishen pry rozv'iazanni ekolohichnykh problem (filosofsko-metodolohichni aspekty) [Decision Taking Theory in Environmental Problems Solving (philosophical and methodological aspects)]: avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.09. Kyiv. 18 s. [in Ukrainian].
- Dukhnevych, V. (2004). Psykholohichna hotovnist do politychnoho vyboru [Psychological Readiness for Political Choice]. *Sotsialna psykholohiia*. № 2 (4). Pp. 70–76. Retrieved from: http://psy-lpr.at.ua/Materials/dukhnevich-socialna_psikhologija_2004-2.pdf [in Ukrainian].
- Ivanova, V.V. (2013). Psykholohichna hotovnist kerivnykiv zakladiv doshkilnoi osvity do pryiniattia upravlinskykh rishen [Psychological Readiness Managers Preschool Education to Decision-making]. *Hirska shkola Ukrainskykh Karpat: naukovе fakhove vydannia z pedahohichnykh nauk*. № 10. S. 166–169. Retrieved from: <http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/574/1/05.pdf> [in Ukrainian].
- Karamushka, L.M. (2000). Psykholohiia upravlinnia zakladamy serednoi osvity [Psychology of Management of Secondary Education Institutions]: monohrafiia. Kyiv: Nika Tsentr. 332 s. Retrieved from: <http://uaoppp.com.ua/read/67/> [in Ukrainian].
- Karamushka, L., Tychenko, M. (2022). Psykholohichna hotovnist pratsivnykiv sfery kreatyvnykh industrii do zdiisnennia profesiinoi kariery: zmist, struktura, metodyky doslidzhennia [Psychological readiness

- of creative industry workers to pursue a professional career: content, structure, research methods]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia*. № 3–4 (27). S. 85–102. DOI: <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.9> [in Ukrainian].
15. Kovalchuk, O.S. (2012). Seminar-treninh “Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti kerivnykiv do pryiniattia upravlinskykh rishen v umovakh orhanizatsiinoho rozvytku” [The seminar-training “The Development of Leaders’ Psychological Decision-Making Readiness in Conditions of Organizational Development”]. *Aktualni problemy psykholohii: zb. naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. T. I : Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia*. 2012. Vyp. 33. P. 14–21. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/19905726.pdf> [in Ukrainian].
 16. Kovalchuk, V.Ia., Savchuk, S.A., Faidevych, V.V., Panasiuk, I.V. (2023). Osoblyvosti formuvannia psykholohichnoi hotovnosti maibutnikh vykladachiv fizychnoho vykhovannia [Peculiarities of the Formation of Psychological Readiness of Future Teachers of Physical Education]. *Akademichni vizii*. № 16. Retrieved from: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/142> [in Ukrainian].
 17. Kokun, O.M. (2010). Zmist ta struktura psykholohichnoi hotovnosti fakhivtsiv do ekstremalnykh vydiv diialnosti [Content and Structure of Psychological Readiness of Specialists for Extreme Types of Activities]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii: zbir. nauk. prats*. Vyp. 7. Kharkiv, 2010. S. 182–190. Retrieved from: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/1728> [in Ukrainian].
 18. Kostiukova, V.V. (2022). Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia psykholohichnoi hotovnosti maibutnikh viiskovoslužbovtsiv do profesiinnoi diialnosti [Theoretical and Methodological Principles of Researching Future Servicemen’s Psychological Readiness for Professional Activities]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Psykholohiia*. Tom 33 (72). № 5. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2022.5/07> [in Ukrainian].
 19. Lytvynchuk, M.Iu. (2018). Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti maibutnikh prykordonnykiv do pryiniattia rishennia v kryzovykh sytuatsiiakh [The Development of the Psychological Readiness of Uture Frontierguards to Decision-making in Crisis Situations]: dys. ... kand. psykhol.: 19.00.01. Kyiv. 287 s. Retrieved from: http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/disertaciyalitvin1-compressed_1542742687.pdf [in Ukrainian].
 20. Moliako, V.O. (1989). Psykholohichna hotovnist do tvorchoi pratsi [Psychological Readiness for Creative Work]. Kyiv: Znannia. 48 s. [in Ukrainian].
 21. Onlain-biblioteka “Horokh”: pryimaty – slovovzhyvannia [to accept – word usage]. Retrieved from: <https://goroh.pp.ua/Slovovzhyvannia/pryimaty#25867> [in Ukrainian].
 22. Ostapenko, O.E. (2009). Ambivalentnist rozuminnia fenomena “hotovnist” [Ambivalence of the Understanding of the Phenomenon “Readiness”]. *Visnyk NTUU “KPI”. Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika*. № 3(27), ch. 2. S. 152–157. Retrieved from: <https://core.ac.uk/works/26872210> [in Ukrainian].
 23. Petrovska, I. (2021). Psykholohichni kontseptsii protsesu pryiniattia rishen [Psychological Concepts of the Decision-Making Process]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii “Psykholohichni nauky”*. Vyp. 9. S. 196–201. Retrieved from: <https://doi.org/10.30970/PS.2021.9.25> [in Ukrainian].
 24. Pomytkina, L.V. (2013). Osoblyvosti hotovnosti studentiv do pryiniattia stratehichnogo zhyttievoho rishennia z profesiinoho samovyznachennia [Peculiarities of Students’ Readiness to Make a Strategic Life Decision on Professional Self-Determination]. *Pedahohichni protses: teoriia i praktyka*. Vyp. 2. S. 215–225. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pptp_2013_2_26 [in Ukrainian].
 25. Sannikov, O.I., Sannikova, A.O. (2022). Kompensatorna funktsiia rishymosti [Compensatory Function of Decisiveness]. *HABITUS*. Vyp. 41. S. 179–186. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.31> [in Ukrainian].
 26. Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language]: v 11 t. Kyiv: Naukova dumka. Tom 7, 1976. S. 623. Retrieved from: <http://sum.in.ua/s/pryjmaty> [in Ukrainian].
 27. Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language]: v 11 t. Kyiv: Naukova dumka. Tom 10, 1979. S. 526. Retrieved from: <http://sum.in.ua/s/ukhvaljувaty> [in Ukrainian].
 28. Stasiuk, V., Kovalchuk, O. (2022). Psykholohichni determinanty rishennia viiskovoho kerivnyka v ekstremalnykh umovakh diialnosti [Psychological Determinants of a Military Leader’s Decision in Extreme Conditions of Activity]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*. № 65 (1). S. 119–124. Retrieved from: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-65-1-119-124> [in Ukrainian].
 29. Topolenko, O.O. (2007). Psykholohichna hotovnist kerivnykiv do pryiniattia upravlinskykh rishen (teoretychna model) [Psychological Readiness of Managers to Make Management Decisions (theoretical model)]. *Visnyk NTUU “KPI”. Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika*. Vyp. 3. S. 127–131. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/47230036.pdf> [in Ukrainian].

30. Shevchenko, N.F. (2018). Rozvytok profesiinoi svidomosti psykholoha: vid kontseptsii O.M. Leontieva do avtorskoj modeli [Development of a Psychologist's Professional Consciousness: from the Concept of A.M. Leontiev to the Author's Model]. *Psykholohiia i suspilstvo*. № 3–4 (73–74). Pp. 82–90. Retrieved from: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/893> [in Ukrainian].
31. Shevchenko, N.F. (2022). Refleksyvnist yak chynnyk rozvytku osobystosti psykholoha-konsultanta [Reflectiveness as a Factor of Development of a Psychologist-Consultant Personality]. *Zhurnal suchasnoi psykholohii*. № 4 (27). Pp. 85–92. DOI: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4-10> [in Ukrainian].
32. Asebiomo, A.M. (2022). Digital Transformation of Teachers Psychological Readiness and Pedagogical Skills' Impact on Quality of Science and Mathematics Curriculum Delivery for Students' Learning at Secondary School Level in Nigeria. *Published in International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD)*. Vol. 6. Issue 7. Pp. 14–24. Retrieved from: www.ijtsrd.com/papers/ijtsrd52222.pdf.
33. Khurtenko, O., Liebidieva, S., Perelygina, L., Morhunov, O., Ovcharuk, V., Mykhliuk, E. (2022). Model of Psychological Readiness of a Coach to Make Decisions in Extreme Situations of Professional Activity. *BRAIN: Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. № 13(1Sup1). Pp. 247–266. DOI: <https://doi.org/10.18662/brain/13.1Sup1/317>.
34. Khurtenko, O., Shuldyk, A., Zubal, M., Raytarovska, I., Senyk, A., Bereziak, K. (2021). Developing Students' Psychological Readiness to Make Decisions in Extreme Coaching Situations. *BRAIN: Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. № 12(1). Pp. 88–103. DOI: <https://doi.org/10.18662/brain/12.1/172>.
35. Kirkland, F.R., Bartone, P.T., Marlowe, D.H. (1993). Commanders' Priorities and Psychological Readiness. *Armed Forces & Society*. № 19(4). Pp. 579–598. DOI: <https://doi.org/10.1177/0095327X9301900406>.
36. Raff-Ganachevsky, A.M., Tvardovskaya, A.A. (2022). Psychological readiness of students for distance learning. *ARPHA Proceedings*. № 5. Pp. 1403–1415. DOI: <https://doi.org/10.3897/ap.5.e1403>.
37. Rapikova, S., Kosherbayeva, A., Jumazhanova, G., Oralkanova, I., Kudageldin, M., Asma, G. (2022). Formation of the Readiness of Future Educational Psychologists for the Organization of Psychodiagnostic Activities. *Education Research International*. Article ID 2132321. 8 p. DOI: <https://doi.org/10.1155/2022/2132321>.
38. Society and Decision Making: Fact Sheet was prepared by the United Nations Children Fund (UNICEF) and the United Nations Programme on Youth. Retrieved from: <https://www.un.org/development/desa/youth/society-and-decision-making-factsheet.html>.

УДК 159.9:159.922.7
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-2-4>

ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Грандт В. В.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-7488-5521
vvgrandt@gmail.com*

Ключові слова:

*ідентичність, екзистенційна
ідентичність, вкоріненість,
кінцевість буття людини,
відповідальність, вибір,
самотність.*

Ця стаття присвячена теоретичному аналізу проблеми екзистенційної ідентичності. Розкрита загальна характеристика феномену ідентичності особистості як феномену, що описує те, як людина розуміє себе як унікальну індивідуальність з власними характеристиками та особливостями, що відрізняють її від інших людей. Розглянута концепція екзистенційної ідентичності як одного з важливих понять у сучасній психології. У статті проаналізовані різні підходи до розгляду екзистенційної ідентичності та розглянуті питання, пов'язані з її формуванням, зміною та збереженням у контексті сучасного суспільства. Розкриті основні елементи структури екзистенційної ідентичності: свідомість свого існування, автентичність, екзистенційні даності буття. Розкрито вплив екзистенційного досвіду на формування екзистенційної ідентичності як особистого досвіду, пов'язаного з пошуком сенсу життя, існуванням, смертю, свободою, відповідальністю та іншими аспектами, що стосуються людського існування.

Проаналізовані такі даності буття, як вкоріненість, кінцевість буття людини, відповідальність, вибір та самотність як основні елементи структури екзистенційної ідентичності. Визначено, що кожна екзистенційна даність включає «конфронтацію», з якою кожен із нас має щось робити, це виклик, на який людина має дати відповідь. Так, укоріненість може допомогти людині знайти своє місце у світі, а конфронтацією є відкритість до нового досвіду та знань. Щодо кінцевості буття, то встановлено, що ця даність допомагає зрозуміти наші обмеження та залежність від часу та простору. Проаналізовано вплив ще однієї пари екзистенційної даності – свобода і відповідальність, та їх вплив на екзистенційну ідентичність. Розкриті поняття вибору як екзистенційної даності, проаналізовано основні види вибору: простий, смисловий та екзистенційний. Встановлено багатоаспектність цієї екзистенційної даності, що включає свободу, вину, волю та інші аспекти нашого існування. Проаналізовано вплив таких конфронтацій, як самотність та зв'язність, на екзистенційну ідентичність особистості.

EXISTENTIAL IDENTITY: THEORETICAL EXPLICATION OF THE PROBLEM

Hrandt V. V.

*Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor at the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7488-5521
vvgrandt@gmail.com*

Key words: *identity, existential identity, rootedness, finitude of human existence, responsibility, choice, loneliness.*

The paper is devoted to the theoretical analysis of the problem of existential identity. It provides a general characterization of personal identity as a phenomenon that describes how individuals understand themselves as unique individuals with their own characteristics and distinguishing features from others. The concept of existential identity is explored as one of the important concepts in contemporary psychology. The article analyzes various approaches to the study of existential identity and discusses issues related to its formation, change, and preservation in the context of modern society. The main elements of the structure of existential identity, such as awareness of one's existence, authenticity, and existential aspects of being, are elucidated. The influence of existential experience on the formation of existential identity is revealed as a personal experience related to the search for meaning in life, existence, death, freedom, responsibility, and other aspects related to human existence.

The article analyzes existential aspects of being, such as rootedness, finitude of human existence, responsibility, choice, and loneliness as key elements of the structure of existential identity. It is determined that each existential aspect includes a "confrontation" that each of us has to deal with, posing a challenge to which individuals must respond. Rootedness can help individuals find their place in the world, while confrontation involves openness to new experiences and knowledge. Regarding the finitude of existence, it is established that this aspect helps understand our limitations and dependence on time and space. The impact of another pair of existential aspects, freedom and responsibility, on existential identity is analyzed. The concept of choice as an existential aspect is explored, and the main types of choice are analyzed: simple, meaningful, and existential choices. The multifaceted nature of this existential aspect is identified, encompassing freedom, guilt, will, and other aspects of our existence. The influence of confrontations such as loneliness and interconnectedness on existential identity is analyzed.

Постановка проблеми. У сучасному світі люди стикаються зі значними труднощами у пошуку своєї ідентичності в умовах різноманітності культур, соціальних і економічних змін. Сучасні технології, засоби масової комунікації і соціальні мережі можуть впливати на формування ідентичності людей, але також можуть бути джерелом розколів і несприятливого впливу на індивідуальну ідентичність. До фундаментальних вимірів, що описують відносини людини зі світом, належить екзистенційна ідентичність. Вона підкреслює індивідуальність і неповторність кожної людини, а також її здатність до змін та розвитку протягом життя. Проблема екзистенційної

ідентичності є важливою темою для філософії та психології та інших гуманітарних наук. Вона стосується питань про те, хто ми є, чим ми є в широкому сенсі і чого ми хочемо у житті. Отже, проблема екзистенційної ідентичності є актуальною і важливою для нашого суспільства загалом, а також для кожного окремого індивіда, який прагне знайти своє місце у світі.

Теоретична і практична значущість проблеми ідентичності особистості визначили широту та інтенсивність дослідження цього феномену у психології та філософії. Але необхідно зазначити, що, незважаючи на широкий спектр досліджень особистісної та соціальної ідентичності, у літературі

майже не приділяється увага вивченню екзистенційної ідентичності.

Науковим підґрунтям для розгляду зазначеної проблеми є праці зарубіжних та вітчизняних науковців. Значну цінність для вивчення феномену ідентичності мають праці Е. Еріксона [1], Р. Мейя [2], С. Мадді [3], А. Борисюка [4], Г. Балла [5], В. Зливкова [5], Н. Шевченко [6; 7], А. Артеменко [8] та ін. Своєю чергою важливими для вивчення екзистенційної ідентичності є роботи І. Ялома [9], Дж. Б'юдженала [10], Ж.-П. Сартра [11], Е. Фрома [12] та ін.

Розглянуті наукові дослідження створюють міцне підґрунтя в психологічному та філософському аспектах, але саме екзистенційна ідентичність потребує комплексного теоретичного аналізу.

Мета статті – описати результати аналізу феномену екзистенційної ідентичності та її структурних компонентів.

Результати дослідження. Ідентичність є психологічним феноменом, що описує те, як людина розуміє себе як унікальну індивідуальність з власними характеристиками та особливостями, що відрізняють її від інших людей. Це включає сприйняття себе як окремої особистості з унікальними рисами характеру, віруваннями, цінностями, вподобаннями та інтересами. Ідентичність не є сталою характеристикою особистості, вона може змінюватись протягом життя через різноманітні досвіди та взаємодії з іншими людьми. Ідентичність допомагає розуміти, як людина сприймає себе, своє місце у світі та як це впливає на її поведінку та емоційний стан [13].

У роботах Е. Еріксона ідентичність особистості означає набір своєрідно об'єднаних уявлень людини про свої фізичні, психологічні та соціальні якості, що зумовлює в неї почуття власної істинності, повноцінності, співпричетності до світу й інших людей. Автор пов'яже ідентичність із переживанням індивідом себе цілісним та гармонійним. При цьому важливо враховувати, що підтримання відносної постійності ідентичності передбачає асиміляцію подій та змінюваних обставин у Я-концепцію людини та можливість оновлення останньої зі змінами цих подій або обставин [1].

Тобто ідентичність є складним, об'ємним та багатовимірним феноменом, що може розвиватися протягом життя, залежно від життєвого досвіду та інших факторів. Водночас розуміння себе у більш широкому сенсі визначають поняттям «екзистенційна ідентичність».

Екзистенційна ідентичність (англ. *existential identity*) – це концепція, яка відноситься до того, як індивідуальність людини формується в контексті її унікального існування. Це поняття в основному використовується в філософії та психології, щоб

описати те, що робить кожну людину унікальною. Екзистенційна ідентичність – це ідентичність зрілої людини, що відповідає певному рівню її розвитку. Поняття «екзистенційна ідентичність» уперше було введено психологом і психотерапевтом Р. Меєм. Він використовував цей термін для описання ідеї, що людина може стати справжньою, вільною та здатною до дії тільки тоді, коли вона бере на себе повну відповідальність за своє життя та дії і визнає свою унікальність як індивідуума. Автор підкреслював важливість індивідуальної відповідальності та свободи людини у контексті життя та смерті [2].

Екзистенційна ідентичність – усвідомлення себе та свого існування у контексті буття, відчуття власної причетності до буття, це глибше розуміння себе як індивіда, що постійно шукає свій сенс та мету в житті. Це включає усвідомлення своїх можливостей, обмежень та потреб, а також розуміння власної смертності. Екзистенційна ідентичність є важливою для розвитку особистості, оскільки вона допомагає людині зрозуміти свої цілі та значення у світі [3].

Особистісна та соціальна ідентичності відповідно пов'язані з особистісним та соціальним простором існування людини, екзистенційна ж ідентичність – з буттєвим простором. Екзистенційна ідентичність стосується фундаментальних вимірів, що описують відносини людини зі світом, стає підставою, що визначає її існування на різних рівнях її життєдіяльності, базову прагматику її життя [1].

Ж.-П. Сартр підкреслював ідею про те, що людина народжується індивідом і їй лише належить стати екзистенційною індивідуальністю. Також людиною вона стає лише згодом, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Людина – істота, яка спрямована до майбутнього і усвідомлює, що вона проектує себе в майбутнє [11].

Якщо формування ідентичності, за Е. Еріксоном, пов'язані з організацією життєвого досвіду в індивідуальне Я, то становлення екзистенційної ідентичності пов'язане з організацією екзистенційного досвіду [1].

Екзистенційний досвід можна розуміти як особистий досвід, пов'язаний з пошуком сенсу життя, існуванням, смертю, свободою, відповідальністю та іншими аспектами, що стосуються людського існування. Цей досвід може виникнути через зіткнення зі складними питаннями про сенс існування або в результаті конкретних життєвих обставин, таких як зіткнення зі смертю, стражданням, нерозв'язними конфліктами та іншими важливими подіями.

Структура екзистенційної ідентичності складається з кількох ключових елементів, які допома-

гають індивіду розуміти свою унікальність та свій шлях у житті [14]. Основні елементи структури екзистенційної ідентичності включають:

1. Свідомість свого існування: усвідомлювати себе в поточний момент, відчувати своє тіло, свої емоції, думки та сприймати світ навколо себе з усіма його аспектами. Людина може усвідомлювати хто вона є, які цінності їй важливі, які її потреби і цілі в житті [15].

2. Автентичність: індивід має бути автентичним і жити згідно зі своїми власними цінностями, переконаннями та бажаннями, а не тим, що нав'язується суспільством.

3. Екзистенційні даності буття (сенс життя, свобода та відповідальність, вкоріненість та ін.)

Так, Дж. Б'юдженталь описав п'ять даностей, чи умов буття, при цьому кожна така умова включає «конфронтацію», з якою кожен із нас має щось робити, це виклик, на який людина має дати відповідь. Дж. Б'юдженталь виділяє такі даності буття та відповідні їм конфронтації: «вкоріненість» людини в швидкоплинному світі породжує виклик до змін; «кінцевість» буття людини породжує ситуацію невизначеності; «здатність діяти чи не діяти» тягне за собою відповідальність; «можливість вибору» породжує необхідність відмовлятися від частини наявних можливостей; «окремість – зв'язаність» відображає факт нашого одночасного зв'язку з іншими людьми та відокремленості від них, якому відповідає така неминуха умова нашого існування, як «причетність» [10].

Отже, вище перелічені екзистенційні даності є важливими чинниками у формуванні екзистенційної ідентичності, тому розглянемо кожен з них більш детально.

Вкоріненість може допомогти людині знайти своє місце у світі, розуміти свої цінності та впливати на її рішення та поведінку. Необхідно прагнути до балансу між вкоріненістю та відкритістю до нового досвіду та знань – «вкоріненість – виклик до змін».

Виклик проявляється не просто як уміння винести позитивний досвід зі складних подій життя, а як здатність отримати нові навички та вміння, певна трансформація світогляду, зміцнення та оновлення, переоцінка цінностей, розширення світогляду, а головне, здатність усвідомити новий сенс, побачити те, що дасть сили жити далі [16]. Необхідно зазначити, що «вкоріненість» є основним підґрунтям до виклику до змін, для того, щоб вдало справлятися з викликами сьогодення, швидко адаптуватися до швидкоплинного світу, необхідно якісно відчувати опори і «міцно стояти на ногах».

Так, вкоріненість людини в швидкоплинному світі може породжувати виклик до змін. Швидкий

темپ життя та постійні зміни можуть створювати переживання стресу, невпевненості та незручності. Однак це також може бути стимулом для того, щоб знайти нові способи пристосування та розвитку.

Зміни можуть бути необхідними, щоб адаптуватися до нових умов і зберегти стійкість у невизначеності. Це може включати зміни у роботі, освіті, стилі життя тощо. Ключовою рисою вкоріненості в цьому контексті є готовність до змін та відкритість до нових можливостей.

Одним зі способів пристосування до швидкоплинного світу може бути розвиток навичок гнучкості та адаптивності. Це може включати розвиток емоційної стійкості, здатності до швидкого прийняття рішень, навичок спілкування та роботи в команді тощо. Загалом, вкоріненість людини в швидкоплинному світі може бути викликом, проте вона також може стимулювати розвиток та пристосування до нових умов.

Друга екзистенційна даність – кінцевість буття, що є одним з ключових понять, що допомагає зрозуміти наші обмеження та залежність від часу та простору, усвідомлення кінцевості існування стає джерелом особистісних трансформацій.

Ф. Ар'єс виділяє чотири параметри ставлення людей до смерті: самосвідомість, захист суспільства від дикої природи, віра в продовження життя після смерті, віра в існування зла. На підставі цих параметрів автор пропонує розрізняти п'ять основних типів ставлення до смерті в хронологічному порядку з урахуванням філогенетичного розвитку:

1. *«Смерть приручена»* – сприймається як дещо нормальне. Фізична смерть відповідно до релігійних уявлень не означає кінець життя, а ритуали та церемонії, що супроводжують втрату члена спільноти, виконують функцію її згуртування.

2. *«Смерть своя»* – ставлення до смерті, пов'язане зі зростанням індивідуального початку у самосвідомості індивіда та його поступовим відділенням від суспільства та роду. Виникає в колективній свідомості приблизно з XVI ст. Концепція потойбічного існування («спати вічним сном») замінюється ідеєю безсмертя душі («віддати Богові душу»). Визнається незворотність тілесної смерті, людей починають ховати у землі.

3. *«Смерть далека і близька»* – ставлення до смерті стає ірраціональнішим, поєднуючись, зокрема, із сексом («еротизм смерті»). Нехтування безпекою – «гра зі смертю» (наприклад, практики дуелей).

4. *«Смерть твоя»* – тип ставлення до смерті, який стає домінуючим у XIX столітті. Сфера близьких відносин, сім'ї, любовних і дружніх уподобань набуває романтичного та афективного характеру. Страх втратити іншого здається

сильнішим за страх померти самому. Прощання з близькими стає менш ритуальним, набуває характеру щирого, спонтанного горя.

5. «Смерть перевернута» – таке ставлення до смерті притаманне сучасному суспільству, яке соромиться і боїться смерті. Тема смерті табуована, так само, як і її наближення, люди уникають навіть усвідомлення того, що насправді відбувається [17].

І. Ялом, розглядаючи страх смерті, говорить про його величезне значення в нашому внутрішньому досвіді: він переслідує нас, це темна присутність, що бентежить та причаїлася на краю свідомості. Ще у ранньому віці дитину глибоко поглинає питання смерті, а подолання болісного страху знищення – фундаментальне завдання його розвитку [9]. Щоб упоратися з цим страхом, ми висуваємо захисти проти усвідомлення смерті, засновані на запереченні, що в тому числі впливає на формування екзистенційної ідентичності людини.

Розглядаючи кінцевість буття в контексті екзистенційної ідентичності, важливою є думка О. Ранка, що у прагненні стати індивідуальністю ми розвиваємося, рухаємося вперед шляхом індивідуації, що може загрожувати і навіть неминуче зіштовхує нас зі страхом життя. Страх життя – це почуття незахищеності та самотності. Коли цей страх стає нестерпним, ми починаємо рухатися в іншому напрямку: відмовляємось від своєї індивідуальності, шукаємо комфорт у злитті та єднанні з іншими. Однак, на думку О. Ранка, незважаючи на спокій і комфорт, такий стан нестабільний: зрештою особистість починає боятися стагнації і втрати себе. Тим самим це злиття з іншими пробуджує страх смерті. Між цими двома полюсами страху – індивідуацією та злиттям – люди й рухаються все життя [18], відкриваючи грані своєї екзистенційної ідентичності.

Лише за допомогою інтеграції поняття смерті в поняття самості стане можливим справжнє та щире існування. Ціною заперечення смерті може стати невизначена тривога та самовідчуження. Щоб повністю зрозуміти себе, людина має дивитися в обличчя смерті, усвідомити кінцевість свого буття [2].

Третя екзистенційна даність – відповідальність. Свобода і відповідальність – це два взаємопов'язані поняття. Свобода означає, що людина може вибирати свій шлях у житті і діяти без зовнішнього обмеження. Вона є важливим елементом особистісного розвитку і самовизначення.

Відповідальність передбачає, що людина має нести наслідки своїх дій і вчинків. Вона обмежує свободу, оскільки вимагає від людини здійснювати вибір на основі моральних і етичних принципів та бути готовою відповідати за свої дії.

Л. Х'елл та Д. Зиглер на основі різних уявлень про зміст понять «свобода» та «відповідальність» визначили два полюси: перший – людина є відповідальною за власні дії, яка спроможна долати вплив різних факторів свого оточення. Другий полюс – детермінізм, де поведінка людини розглядається як та, що контролюється тими чи іншими факторами.

У психологічній літературі визначають три аспекти свободи:

Свобода як самовизначення, і як раз у цьому аспекті відповідальність є важливою у самовизначенні. Людина відповідає за саму себе – за все вчинене та втрачене, також відповідає не лише за сам вчинок, а і за те, ким вона стане, позаяк результатом цієї зміни стає вона сама, і разом із тим це є важливим складником у екзистенційній ідентичності.

Свобода людини у суспільному житті. Питання досягнення свободи пов'язане з усвідомленням сенсу – істинних масштабів, за що людина бореться у своєму житті.

Етичний аспект свободи. Свобода як контроль свідомості над стихією потягів. Справжнє розуміння етики вбачається у переході людини на новий рівень буття, де етичні цінності виступають не трансцендентними, а є внутрішніми [19].

Отже, свобода і відповідальність мають доповнювати одне одного. Людина має право на свободу вибору, проте вона має здійснювати ці вибори з урахуванням відповідальності перед суспільством і самою собою. Тільки в такому випадку свобода стане справжньою, а людина – справжньою особистістю.

Четверта екзистенційна даність – вибір. Вибір визначає те, ким ми є, і відображає наші цінності, переконання і погляди на світ. Кожен з нас стикається з безліччю виборів у повсякденному житті – від маленьких рішень, таких як вибір їжі, до більш важливих рішень, таких як кар'єрний вибір або вибір життєвого партнера. Кожен вибір, який ми робимо, може мати великий вплив на наше життя і життя тих, хто нас оточує.

Є три варіації виборів:

1. Простий вибір – задані наявні альтернативи та критерії їх порівняння. Завдання зводиться до того, щоб на основі цих критеріїв оцінити альтернативи та прийняти рішення. Це ті вибори, які ми здійснюємо мало не щодня.

2. Смысловий вибір – альтернативи наведені, але критерії їх оцінки є неочевидними, неоднозначними і потребують роботи суб'єкта щодо їх визначення, співвіднесення з ширшим життєвим контекстом, життєвими планами, життєвими цінностями. Це ті вибори, що можуть бути пов'язані з розлученням, зміною місця роботи, переїздом в інше місце і т.д.

3. Екзистенційний вибір – не задані ні критерії оцінки альтернатив, ні самі альтернативи. До такого роду виборів можна віднести визначення професійної діяльності, вибори в період екзистенційної кризи. Це такого роду вибори, що змінюють наше життя і нас самих [20].

С. К'єркегор підкреслює те значення, яке має вибір для людини, причому не тільки і не стільки якості вибору, скільки сам процес вибору, сам стан вибору як прийняття відповідальності, як здобуття самого себе [20].

В умовах екзистенційного вибору ступінь невизначеності максимальний – ми фактично конструємо і самі альтернативи, і ті критерії, за якими їх оцінюємо. Ми не можемо використати (і навіть побачити) всі альтернативи, що існують у ситуації, і, відповідно, повністю бути впевненими у своєму виборі.

Через це в екзистенційних координатах відповідальність вибору пов'язана з екзистенційною провинною за відмову від інших можливостей та нереалізацію їх. Причому складність полягає в тому, що, коли людина не здійснює вибір, – це також вибір. Отже, проблема вибору є багатоаспектною та включає свободу, вину, волю та інші аспекти нашого існування.

І, нарешті, п'ята екзистенційна даність «окремість – зв'язаність». На основі аналізу еволюційних, соціокультурних та особистісних функцій близьких відносин – у контексті екзистенційного підходу – висловлюються припущення щодо захисних функцій близьких відносин, пов'язаних із кінцевістю існування: думки про власну смертність посилюють спроби людей формувати та зміцнювати близькі відносини, щоб пом'якшити страх усвідомлення смерті; тоді як формування та зміцнення близьких відносин забезпечує символічний захист проти усвідомлення смерті, потенційні чи актуальні загрози цілісності близьких відносин, такі як розлучення чи втрата, ведуть до посилення усвідомлення екзистенційної ситуації; посилення захисту відносин у відповідь на думку про смерть знижує активацію інших механізмів захисту від страху смерті; опора на близькі відносини як механізм захисту від страху смерті залежить від внутрішніх ресурсів, таких як самоповага та безпечні прив'язаності [17].

Переживання своєї відокремленості породжує почуття тривоги; по суті, воно є джерелом будь-якої тривоги. Бути відокремленим – бути позбавленим можливості використовувати людські сили та здібності. Бути відокремленим – значить бути безпорадним, нездатним активно осягати світ людей та речей. Тому відокремленість – джерело сильної тривоги. Крім того, вона збуджує почуття сорому і провини. Глибока людська потреба полягає в тому, щоб подолати цю розділеність, вирватися з полону самотності [12].

Узагальнюючи уявлення про самотність і зв'язність у сучасній психологічній літературі, можна зазначити, що почуття самотності, яке переживається людьми, не пов'язане з наявністю або відсутністю у них близьких людей, інтенсивним спілкуванням з оточуючими або самотнім способом життя, але цілком визначається оцінкою людиною її власної життєвої ситуації.

Висновки. Результати проведеного теоретичного дослідження дозволили сформулювати такі висновки. Кожна з вище розглянутих екзистенційних даностей взаємодіє між собою і допомагає індивіду розвивати свою екзистенційну ідентичність і визначати власний шлях у житті і особливості взаємодії зі світом. Екзистенційна ідентичність відображає наші особистісні переконання, цінності, ставлення до світу, що роблять нас унікальними. Вона є важливою складовою частиною нашого життя, оскільки відображає наше розуміння себе як індивідуума та нашого місця у світі. Екзистенційна ідентичність є процесом, який може змінюватися протягом життя, оскільки ми можемо змінювати свої переконання та цінності, а також досліджувати нові умови та отримувати нові знання. Важливо відзначити, що формування екзистенційної ідентичності є процесом індивідуальним для кожної людини та може бути дуже різним у кожному випадку. Вона базується на тому, як ми розуміємо себе індивідами та нашу роль у світі, і є результатом нашого життєвого досвіду.

Перспективними орієнтирами подальших досліджень проблеми екзистенційної ідентичності є вивчення індивідуального процесу формування і зміни екзистенційної ідентичності, включаючи фактори, такі як самосвідомість, самооцінка, самоідентифікація та пошук сенсу життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Erik H. Erikson. Identity, youth and crisis. New York : W.W. Norton Company, 1968. 336 p.
2. May R. Love and Will. New York : Norton. 1969. 352 p.
3. Maddi S. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. 2004. Apr. 4. P. 279–298.
4. Борисюк А.С. Професійна ідентичність медичного психолога: соціально-психологічний аналіз : монографія. Чернівці : Книги – ХХІ, 2010. 440 с.
5. Педагогічна комунікація та ідентичність педагога : монографія / Г.О. Балл, В.Л. Зливков, С.О. Копилов та ін. ; за наук. ред. В.Л. Зливкова. Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. Київ : Педагогічна думка, 2011. 159 с.

6. Shevchenko N.F., Volobuyeva O.S., Ivanchuk M.G. Research of psychological and pedagogical conditions for the formation of personal and professional identity of vocational students. *Insight: The Psychological Dimensions of Society*. 2023. № 9. P. 148–167. URL: <https://insight.journal.kspu.edu/index.php/insight/article/view/129/97>.
7. Шевченко Н.Ф., Волобуєва О.С. Емпіричне дослідження особистісно-професійної ідентичності здобувачів фахової передвищої освіти. В кн.: *Psychology and pedagogy as sciences for the development of the cultural potential of modern society : Scientific monograph*. Riga : Baltija Publishing. 2022. С. 464–496. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/210/5829/12175-1>.
8. Артеменко А., Батаєва К. Мілітарна ідентичність та соціальна адаптація ветеранів АТО/ООС : монографія. Харків : ХГУ «НУА», 2022. 192 с.
9. Yalom I.D. *Existential Psychotherapy*. New York, NY: Basic Books. 1980. 544 p.
10. Bugental J.F. *The Art of the Psychotherapist*. Norton. 1987.
11. Фрагменти однойменного твору Ж.-П. Сартра упорядкував Г.І. Волинка. Переклад фрагментів здійснено за виданням: *Сумерки богів*. Москва : Политиздат, 1990. С. 319–337. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sartre_Jean-Paul/Ekzystentsializm_-_tse_humanizm_fr.pdf.
12. Фромм Еріх. Мати чи бути? / пер. з англ. Світло світогляду. Київ : Укр. письменник, 2010. 222 с.
13. Яблонська Т.М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України* / за ред. акад. С.Д. Максименка. Київ : Ніка-Центр, 2010. Вип. 38. С. 378–387. URL: https://lib.iitta.gov.ua/5147/1/Яблонська-АЗ_2010_.pdf.
14. Козловець М.А. Ідентичність: поняття, структура і типи. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2011. № 57. С. 3–9
15. Бех І.Д. Особистість у контексті орієнтирів розвивального виховання. *Інноватика у вихованні*. 2015. Вип. 1. С. 7–13.
16. Предко В.В. Розвиток життєстійкості як провідний механізм задля внутрішнього відновлення учасників освітнього процесу у військовий період. 2022. С. 251–253. URL: https://lib.iitta.gov.ua/732252/1/14-45-PB_252.pdf.
17. L'Homme devant la mort. Paris : Seuil, 1977. 642 p.
18. Marcia J.E., Waterman A.S., Matteson D.R., Archer S.L., Orlofsky J.L. *Ego Identity. A Handbook for Psychosocial Research*. New York : Springer-Verlag, 1993. 402 p.
19. Hjelle L., Ziegler D. *Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications*. 3th ed., 1992. 624 p.
20. Grace J. Craig, Wendy L. Dunn. *Understanding Human Development*. 2 edition. Pearson Education/Prentice Hall, 2010, 566 p.

REFERENCES

1. Erik, H. Erikson. (1968). *Identity, youth and crisis*. New York: W.W. Norton Company. 336.
2. May, R. (1969). *Love and Will*. New York: Norton. 352 p.
3. Maddi, S. (2004). Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. Apr. 4. Pp. 279–298.
4. Borysyuk, A.S. (2010). Profesijna identychnist' medychnoho psykholoha: sotsial'no-psykholohichnyy analiz: monohrafiya [Professional identity of a medical psychologist: sociopsychological analysis: monograph]. Chernivtsi [in Ukrainian].
5. Ball, H.O., Zlyvkov, V.L., Kopylov, S.O. et al. (2011). Pedahohichna komunikatsiya ta identychnist' pedahoha: monohrafiya [Pedagogical communication and the identity of the teacher: a monograph]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Shevchenko, N.F., Volobuyeva, O.S., Ivanchuk, M.G. (2023). Research of psychological and pedagogical conditions for the formation of personal and professional identity of vocational students. *Insight: The Psychological Dimensions of Society*. № 9. 148–167. Retrieved from: <https://insight.journal.kspu.edu/index.php/insight/article/view/129/97> [in Ukrainian].
7. Shevchenko, N.F., Volobuyeva, O.S. (2022). Empirical study of the personal and professional identity of students of vocational pre-university education. In the book: *Psychology and pedagogy as sciences for the development of the cultural potential of modern society: Scientific monograph*. Riga: Baltija Publishing. P. 464–496. Retrieved from: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/210/5829/12175-1> [in Ukrainian].
8. Artemenko, A., Bataeva, K. (2022). Military identity and social adaptation of veterans of the ATO/OOS: monograph. Kharkiv: KhSU "NUA", 2022. 192 [in Ukrainian].
9. Yalom, I.D. (1980). *Existential Psychotherapy*. New York, NY: Basic Books. 544.

10. Bugental, J.F. (1987). *The Art of the Psychotherapist*. Norton.
11. Fragments of the work of the same name by J.-P. Sartre, ordering G.I. Wolinka. (1990). The translation of the fragments was made for the seen: *The Twilight of the Gods*. Moscow: Politizdat. 319–337. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sartre_Jean-Paul/Ekzystentsializm_-_tse_humanizm_fr.pdf [in Russian].
12. Fromm, Erich. (2010). *To have or to be? / trans. from English. The light of worldview*. Kyiv: Ukr. writer. 222 [in Ukrainian].
13. Yablonska, T.M. (2010). Identity as a subject of psychological analysis. *Scientific notes of the H.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine / edited by Acad. S.D. Maksimenko*. Kyiv. Nika-Center. Issue 38. 392. 378–387. Retrieved from: https://lib.iitta.gov.ua/5147/1/Яблонська-А3_2010_.pdf [in Ukrainian].
14. Kozlovets, M. (2011). Identity: concept, structure and types [Identity: Concept, Structure and Types]. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal*, 57, 3–9 [in Ukrainian].
15. Bekh, I. D. (2015). Personality in the context of guidelines for developmental education [Personality in the context of guidelines for developmental education]. *Innovatyka u vykhovanni – Innovation in education*. 1: 7–13 [in Ukrainian].
16. Predko, V.V. (2022). The development of vitality as a leading mechanism for the internal recovery of participants in the educational process during the war period. Kyiv. 251–253. Retrieved from: https://lib.iitta.gov.ua/732252/1/14-45-PB_252.pdf [in Ukrainian].
17. *L'Homme devant la mort*. (1977). Paris: Seuil. 642.
18. Marcia, J.E., Waterman, A.S., Matteson, D.R., Archer, S.L., Orlofsky, J.L. (1993). *Ego Identity. A Handbook for Psychosocial Research*. New York: Springer-Verlag
19. Hjellev, L., Ziegler, D. (1992). *Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications*, 3th ed. 624.
20. Grace, J. Craig, Wendy, L. Dunn. (2010). *Understanding Human Development*. 2 edition, Pearson Education/Prentice Hall. 566.

УДК 355:159.9
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-2-5>

ПРОГНОЗУВАННЯ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СИЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ЗА ПРИЗНАЧЕННЯМ

Павлушенко С. М.

*ад'юнкта кафедри морально-психологічного забезпечення
діяльності військ (сил) гуманітарного інституту
Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
просп. Повітрофлотський, 28, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-6222-0656
vroskvdv@i.ua*

Навчаючись на болісному досвіді своїх друзів,
ми рятуємо себе від болю таких самих помилок.
Ерік Грейтенс, ветеран ССО США

Ключові слова: *психічний стан, фрустрація, фрустратор, фрустраційна ситуація, толерантність, фрустраційна толерантність, толерантність до невизначеності, психодіагностика.*

У статті на підставі аналізу відкритих джерел доведено, що бойова діяльність військовослужбовців Сил спеціальних операцій Збройних сил України є потенційно фруструючою. Необхідність у стійкості до фруструючих чинників бойової обстановки, витривалості у подоланні перешкод під час виконання завдань за призначенням, здатності швидко реагувати на зміни обстановки, адекватно оцінювати ситуацію та знаходити оптимальний вихід з неї зумовлює обґрунтування потреби в розвитку фрустраційної толерантності як професійно важливої властивості оператора Сил спеціальних операцій та розроблення сучасного психодіагностичного інструментарію із прогнозування поведінки військовослужбовців окремого роду сил Збройних сил України в екстремальних умовах виконання завдань за призначенням. У контексті дослідження показано, що фрустраційна толерантність військовослужбовців розглядається як стійкість до фрустраторів, в основу якої покладено здатність до адекватного оцінювання фрустраційної ситуації і передбачення виходу з неї, або як межу допустимого рівня психічного напруження, перевищення якої викликає деструктивні зміни у психіці і поведінці. Розкрито й обґрунтовано призначення, структуру та процедуру психологічного обстеження військовослужбовців Сил спеціальних операцій за авторською методикою.

На підставі власного досвіду служби в частинах спеціального призначення та експертного опитування визначено та обґрунтовано чотири рівні толерантності до фрустрації: оптимальний, сприятливий, критичний та несприятливий, які визначають реакцію на вплив різних видів внутрішніх і зовнішніх фрустраторів у контексті професійної діяльності військовослужбовців Сил спеціальних операцій Збройних сил України. Авторська методика «Прогнозування поведінки військовослужбовців Сил спеціальних операцій в екстремальних умовах виконання завдань за призначенням» є спробою пошуку ефективного інструментарію для визначення стратегії поведінки оператора Сил спеціальних операцій у фрустраційній ситуації виконання завдань за призначенням, визначення ступеня його адаптації та здатності виконувати бойові завдання в умовах численних фруструючих перешкод бойової обстановки.

Отримані результати оброблено за допомогою стандартизованого пакета програм IBM SPSS Statistics 20.0, Statistika 11.0, офісних додатків Microsoft Excel.

PREDICTING THE BEHAVIOR OF MILITARY PERSONNEL SPECIAL OPERATIONS FORCES IN EXTREME CONDITIONS OF PERFORMING ASSIGNED TASKS

Pavlushenko S. M.

*Postgraduate Student at the Department of Moral and Psychological Support
Activities of the Troops (Forces) of the Humanitarian Institute
National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi
Povitroflotskyi Ave., 28, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-6222-0656
vroskvdy @i.ua*

By learning from the painful experiences of our friends,
we save ourselves from the pain of the same mistakes.

Eric Greitens, U.S. Special Operations Forces veteran

Key words: *mental state, frustration, frustrator, frustrating situation, tolerance, frustration tolerance, tolerance to uncertainty, psychodiagnostics.*

The article, based on the analysis of open sources, proves that the combat activities of servicemen of the Special Operations Forces of the Armed Forces of Ukraine are potentially frustrating. The need for resistance to frustrating factors of the combat situation, endurance in overcoming obstacles during the performance of assigned tasks, the ability to quickly respond to changes in the situation, adequately assessing the situation and finding the best way out of it determines the justification of the need for the development of frustration tolerance as a professionally important property of the operator of the Special Operations Forces and the development of modern psychodiagnostic tools for predicting the behavior of servicemen of a separate branch of the Armed Forces of Ukraine in extreme conditions of performing assigned tasks. In the context of the study, it is shown that the frustration tolerance of military personnel is considered as resistance to frustrators, which is based on the ability to adequately assess the frustration situation and predict the way out of it, or as the limit of the permissible level of mental stress, the excess of which causes destructive changes in the psyche and behavior. The purpose, structural structure and procedure of psychological examination of servicemen of the Special Operations Forces according to the author's methodology are disclosed and substantiated.

Based on their own experience of service in special forces units and expert survey, four levels of tolerance to frustration have been identified and substantiated: optimal, favorable, critical and unfavorable, which determine the reaction to the impact of various types of internal and external frustrators in the context of the professional activities of servicemen of the Special Operations Forces of the Armed Forces of Ukraine. The author's methodology "Predicting the behavior of servicemen of the Special Operations Forces in extreme conditions of performing assigned tasks" is an attempt to search effective tools for determining the strategy of behavior of the operator of the Special Operations Forces in a frustrating situation, performing tasks as intended, determining the degree of its adaptation and ability to perform combat missions in conditions of numerous frustrating obstacles to the combat situation.

The obtained results were processed using the standardized software package IBM SPSS Statistics 20.0, Statistika 11.0, office applications Microsoft Excel.

Постановка проблеми. В умовах відбиття повномасштабної збройної агресії Російської Федерації у військовій психології насамперед потрібно вирішувати проблеми, пов'язані із підвищенням рівня психічної стійкості, психологічної здатності військовослужбовців Сил оборони виконувати завдання за призначенням. Особливої уваги до психічної сфери особистості в умовах російсько-української війни потребує бойова діяльність операторів Сил спеціальних операцій Збройних сил України (далі – ССПО), які виконують завдання в умовах ворожого оточення, на межі фізичних і психологічних можливостей, у значному відриві від основних сил, за суворих часових обмежень для виконання етапів та всього бойового завдання, виникнення суперечностей між нормами міжнародного гуманітарного права та живучістю групи спеціального призначення, обмеженнями у можливостях надання кваліфікованої та спеціальної медичної допомоги, залежності результату виконання завдань від рівня професіоналізму кожного розвідника, командного духу та лідерських якостей командира групи спеціального призначення. Через необхідність виконання широкого спектра бойових завдань в умовах невизначеності, значних психічних і фізичних навантажень, постійного ризику для життя, екстремальності умов виконання завдань за призначенням можна стверджувати, що бойова діяльність особового складу Сил спеціальних операцій є потенційно фруструючою.

У дослідженні фрустраційного чинника професійної діяльності операторів ССПО особливе значення відіграють: евристична теорія фрустрації С. Розенцвейга [1]; поведінкове тлумачення фрустрації (Р. Баркер, Т. Дембо, К. Левін [2]); дослідження фрустраційної толерантності як психічної властивості особистості (Н. Чижиченко [3], О. Холодова [4]); обґрунтування фрустраційної толерантності як професійної здатності протистояти несприятливим чинникам (А. Большакова [5], М. Омельченко [6]); розроблення засобів емпіричного дослідження фрустрації та фрустраційної толерантності (С. Розенцвейг [1], О. Хміляр [7], М. Кузьменко [8]).

Метою статті є обґрунтування інструментарію дослідження рівня фрустраційної толерантності та визначення стратегії поведінки оператора ССПО у фрустраційних ситуаціях виконання завдань за призначенням.

Результати дослідження. Спеціальна розвідка була створена в 60-ті роки ХХ ст. для виконання розвідувальних і спеціальних завдань в інтересах фронтової операції у глибокому тилу противника ізольовано від основних сил у специфічних екстремальних умовах. У сучасних умовах спектр завдань Сил спеціальних операцій та можливо-

сті з їх виконання значно розширилися. Незважаючи на стрімкий розвиток технічних засобів розвідки, у сучасних збройних протистояннях визначальною залишається здатність особового складу підрозділів спеціальних операцій виконувати завдання безпосередньо на території противника й отримувати інформацію про важливі державні та військові об'єкти, склад сил і засобів, бойовий потенціал та можливості противника у ході ведення спеціальної розвідки. Застосування новітніх технічних засобів для ведення розвідки не в змозі повністю замінити людину, яка не тільки спостерігає за об'єктом розвідки, а й має змогу осмислювати побачене, швидко його оцінювати і приймати рішення для подальших дій. Отже, специфіка бойової діяльності особового складу Сил спеціальних операцій Збройних сил України висуває особливі вимоги до психічної сфери операторів, а також психологічного забезпечення їхньої підготовки і виконання завдань за призначенням. Відсутність новітнього інструментарію для визначення рівня фрустраційної толерантності з урахуванням специфіки виконання завдань за призначенням військовослужбовцями окремого роду сил Збройних сил України зумовила розроблення надійного та валідного психодіагностичного інструментарію.

Авторська методика *«Прогнозування поведінки військовослужбовців Сил спеціальних операцій в екстремальних умовах виконання завдань за призначенням»* дає змогу визначити тип поведінки оператора ССПО у фрустраційній ситуації, сформулювати в операторів відповідну стратегію поведінки в бойових екстремальних умовах виконання завдань за призначенням та прийняття рішення в обстановці невизначеності, визначити у військовослужбовців рівень фрустраційної толерантності до несприятливих чинників виконання завдань за призначенням.

В основу методики покладено реальні бойові ситуації застосування фронтової розвідки в роки Другої світової війни (2 ситуації), груп спеціального призначення під час бойових дій у Республіці Афганістан (3 ситуації), підрозділів спеціального призначення провідних країн світу у локальних війнах та збройних конфліктах кінця ХХ – початку ХХІ ст. (11 ситуацій) і досвід, набутий сучасним поколінням операторів ССПО та особовим складом Десантно-штурмових військ Збройних сил України в ході російсько-української війни (14 ситуацій).

Структурно методика складається з 30 рисунків-ситуацій та фабул до них. Фабули описують рисунок і надають інформацію про фруструючу ситуацію для прийняття досліджуваним оператором рішення. Фрустраційну ситуацію закладено в рисунок, на якому зображені два або кілька вій-

ськовослужбовців у різних ситуаціях виконання бойових завдань із незакінченою розмовою між ними. Військовослужбовці різні за віком, займаною посадою, досвідом служби, рівнем підготовки та іншими характеристиками. Загальним для всіх рисунків є перебування військовослужбовців у надзвичайних, критичних, екстремальних умовах виконання завдань за призначенням, а також емоційно напруженій, невизначеній, фруструючій ситуації смертельної небезпеки й потреби у прийнятті рішення (рис. 1).

Серед 30 фруструючих ситуацій 25 відображають «перешкоду», 5 – «звинувачення» під час бойової діяльності або після завершення місії. В ситуаціях «перешкоди» певний предмет, людина, обставини, слово або вчинок спантеличують військовослужбовця, ставлять у ситуацію невизначеності, психічної напруженості. У ситуаціях «звинувачення» військовослужбовець постає як об'єкт звинувачення. Обидві тематичні групи ситуацій тісно пов'язані, оскільки ситуація «звинувачення» передбачає, що їй передувала ситуація «перешкоди». Не виключені випадки, коли досліджуваній військовослужбовець може інтерпретувати ситуацію «звинувачення» як ситуацію «перешкоди» чи навпаки. Вважається, що досліджуваній оператор свідомо або підсвідомо проєктує ситуацію на себе як її «учасник» [9, с. 204].

Процедура психологічного обстеження оператора ССпО. Кожен досліджуваній оператор отримує стимульний матеріал, який складається з 30 динамічних психотравмуючих фруструючих ситуацій, та відповідний реєстраційний аркуш, в якому відображено всі необхідні соціально-демографічні дані про оператора (військове звання, прізвище, ім'я та по батькові, посада, службовий

і бойовий досвід), підписує згоду на проведення дослідження і йому викладають зміст інструкції.

Після заповнення реєстраційного аркуша за командою дослідника (психолога) оператор починає обстеження. Щоб створити певне напруження в роботі оператора, час дослідження обмежують 45 хв. Якщо оператор не закінчив роботу протягом визначеного терміну, дослідник дає йому можливість закінчити роботу та фіксує час, який знадобився оператору на проходження дослідження. Час проходження дослідження враховують під час формулювання висновків про рівень фрустраційної толерантності оператора ССпО.

Оцінювання методики та інтерпретація отриманих результатів. Дослідник аналізує відповіді операторів за двома критеріями: спрямованості реакції (E, I, M) і типу реакції (OD, NP, ED).

Зазначені критерії виокремив С. Розенцвейг [1, с. 347–349], їх підтверджено в експериментальній методиці дослідження фрустраційної толерантності військовослужбовців О. Хміляра та Р. Момота [7, с. 42].

Відповідно до спрямованості реакції особистості оператора ССпО на фрустраційну ситуацію виокремлюють три види реакцій:

екстрапунітивну – спрямовану на живе або неживе оточення у формі підкреслення ступеня фруструючої ситуації, засудження зовнішньої причини, яка її викликала. Подекуди оператор ССпО з таким типом реагування перекладає відповідальність за вирішення фруструючої ситуації на інших осіб;

інтропунітивну – спрямовану оператором ССпО на самого себе. Всю вину за ситуацію, що склалася, він бере на себе, а також вважає себе відповідальним за її виправлення. Подекуди дослі-

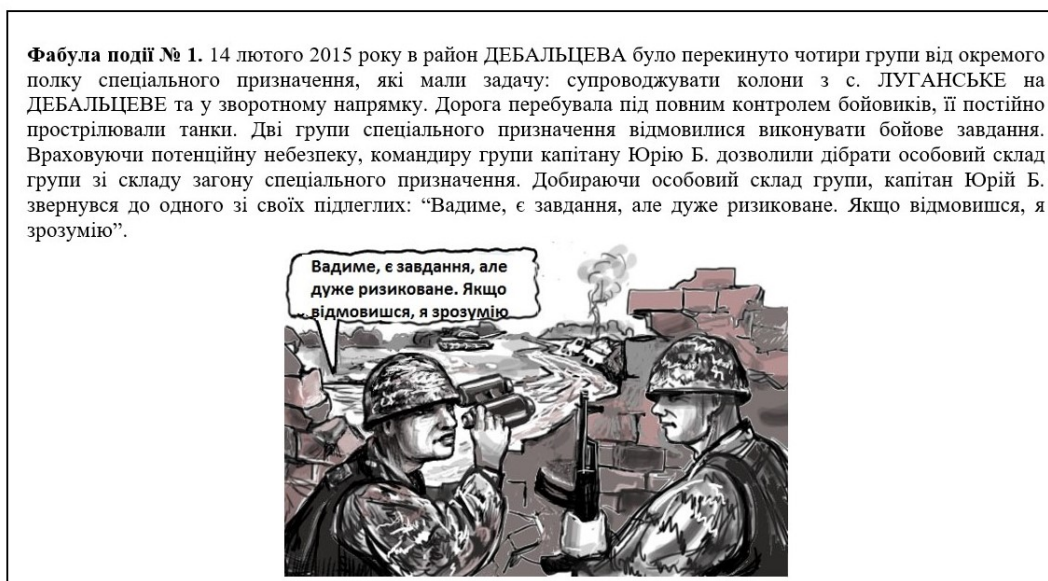

Рис. 1. Зразок стимульного матеріалу методики

джуваний оператор ССПО сприймає фруструючу ситуацію як позитивну;

Імунітивну – несприятливу ситуацію оператора ССПО вважає малозначущою, трактує як збіг обставин і відсутність чиєїсь вини.

Реакції досліджуваного розглядають також за трьома типами:

з фіксуванням на перешкоді – у відповідях оператора ССПО чітко наголошено на перешкоді, що викликала фрустрацію та ускладнює виконання визначених завдань або досягнення мети;

з фіксуванням на самозахисті – у відповіді оператора ССПО наголошено на захисті себе, свого «Я», реакцію супроводжує підвищена трижовність, усю активність людини зосереджено на захисті власного життя. У ситуаціях, які склалися, оператор ССПО або засуджує когось, або зазначає, що відповідальних за ситуацію немає. Як правило, в таких випадках оператор ССПО досить часто не знає, як правильно діяти, або рішення, які він прийняв, до кінця не продумані;

з фіксуванням на вирішенні проблеми – відповідь оператора ССПО спрямована на вирішення проблеми, яка виникла в ході виконання завдань за призначенням. Оператор ССПО береться сам вирішити проблему або звертається за допомогою до інших. Подекуди смисловий зміст поведінки оператора ССПО передбачає високий ступінь значущості екстремальної події, прагнення її прискорити, вирішити, проявивши нестримну активність і героїзм [10. с. 166–168].

Заснована на шести категоріях, методика дає змогу отримати дев'ять можливих і два додаткових види реакцій на перешкоду.

Опрацювання отриманих відповідей відбувається у шість етапів, таких як:

- 1) обробка й аналіз відповідей за спрямованістю і типом реакції на фруструючу ситуацію;
- 2) визначення показника (коефіцієнта) «ступеня бойової адаптації»;
- 3) визначення профілів поведінки (особливостей реакцій на фруструючу ситуацію);
- 4) визначення зразків поведінки (домінуючого типу поведінки за спрямованістю і типом реакції);
- 5) аналіз тенденцій;
- 6) формулювання висновків.

Кожну з отриманих відповідей оцінюють за двома критеріями: спрямованістю реакції (E, I, M) і типом реакції (OD, NP, ED). Спочатку військовий психолог визначає спрямованість реакції, а потім її тип. Дослідник записує результати аналізу відповідей у реєстраційний бланк.

Визначення профілів поведінки – це кількісна форма визначення особливостей фрустраційних реакцій досліджуваного за спрямованістю і типом реакції. Сумарні бали кожного з дев'яти рахункових чинників записують у таблицю про-

філів (табл. 1). На підставі профілю числових даних складають (визначають) ймовірні зразки поведінки (три основних та один додатковий) [11, с. 138].

Таблиця 1

Таблиця профілів

Тип реакції	OD	ED	NP	Сума	%
E	E'	E (E1)	e		
I	I'	I (I1)	i		
M	M'	M	m		
Сума					
%					

Показник (коефіцієнт) «ступеня бойової адаптації» (DCA) вказує на рівень індивідуальної адаптованості оператора ССПО до перешкод, які виникають на шляху задоволення потреб, вирішення завдань та досягнення мети. Показник визначають, порівнюючи відповіді досліджуваних осіб зі стандартними величинами, отриманими в ході статистичного підрахунку відповідей експертів. Стандартні значення відповідей для обчислення показника DCA вибрали 65% експертів. До складу експертів ($n = 50$) увійшли офіцери, які мають практичний досвід служби у військових частинах ССПО та бойовий досвід виконання бойових завдань з ведення спеціальної розвідки та проведення спеціальних заходів. Якщо відповідь збігається зі стандартною, її позначають знаком «+» і нараховують за неї 1 бал. Якщо відповідь містить подвійну оцінку й лише одна з них відповідає стандартній, її оцінюють у 0,5 бала. Якщо відповідь нестандартна, її позначають знаком «-» і бали за неї не нараховують. Загальний показник «ступеня бойової адаптації» (DCA) розраховують за формулою:

$$DCA = \frac{a}{b},$$

де a – кількість балів, які збігаються зі стандартними відповідями, b – кількість стандартних пунктів.

Максимально можливий коефіцієнт $DCA = 1$ (за умови, що 100% відповідей оператора збігаються зі стандартними величинами).

Рівень фрустраційної толерантності як стійкості до несприятливих чинників бойової обстановки обчислюють на підставі визначення коефіцієнта «ступеня бойової адаптації» і визначають: оптимальний рівень – від 1 до 0,75 бала; сприятливий рівень – від 0,74 до 0,5 бала; критичний – від 0,49 до 0,25 бала; несприятливий – від 0,24 до 0 [12, с. 11–13].

Оператор ССПО з оптимальним рівнем толерантності до фрустрації демонструє: дуже високу стійкість до несприятливих чинників бойової обстановки, коли наявність фрустратора не викли-

кає у нього фрустрації; емоційну сферу особистості без змін; відсутність вольових зусиль у задоволенні потреб, вирішенні завдань або досягненні мети; відсутність у його діях ризику; дуже високу мотивацію до виконання завдань за призначенням; сприйняття й адекватне оцінювання інформації про перешкоду та прийняття своєчасних рішень; конструктивну поведінкову реакцію, фіксування на перешкоді, сприйняття фрустратора як своєрідного блага, а не перешкоди, чи такого, що не має серйозного значення та не впливає на виконання поставленого бойового завдання. У разі такого рівня толерантності фрустраційна ситуація зовсім не впливає на ефективність виконання завдань за призначенням оператором ССПО і залишається майже непоміченою.

Оператор ССПО зі сприятливим рівнем толерантності до фрустрації демонструє: високий рівень стійкості до несприятливих чинників бойової обстановки; попри наявність фрустраторів, спокійний психічний стан, розсудливість; сприйняття перешкоди як життєвого уроку, але без особливих нарікань на себе; відсутність значних вольових зусиль для задоволення потреб, вирішення завдань або досягнення мети; розумний, виправданий ризик для досягнення мети; високий рівень мотивації до виконання завдань за призначенням, адекватне сприйняття й оцінювання інформації про перешкоду, прийняття своєчасних рішень у ситуації невизначеності; спрямованість поведінкової реакції на вирішення проблеми, усунення перешкод, які виникають під час виконання бойового завдання. Фрустраційна ситуація не впливає на ефективність виконання завдань за призначенням оператором ССПО.

Оператор ССПО із критичним рівнем толерантності до фрустрації демонструє: помірний рівень стійкості до несприятливих чинників бойової обстановки; напружений психічний стан, ситуаційну тривожність; роздратованість, агресію до оточення; докладання вольових зусиль для утримання ситуації під контролем; не завжди розумний, виправданий ризик для досягнення мети; зміщення від мотивації на успіх у виконанні завдань за призначенням до мотивації на уникнення невдачі; нездатність об'єктивно оцінити фруструючу ситуацію, помилки під час оцінювання ситуації та прийняття рішення; зосередженість поведінкової реакції на перешкоді, докладання значних зусиль для утримання ситуації під контролем; залежно від сили фрустратора – відчуття провини, власної неповноцінності. Фрустраційна ситуація значно ускладнює ефективність виконання завдань за призначенням оператором ССПО.

Оператор ССПО із несприятливим рівнем толерантності до фрустрації демонструє: низький рівень стійкості до несприятливих чинників бойо-

вої обстановки; напруженість психічного стану, високу тривожність, неконтрольовану агресією або, навпаки, апатію, ригідність, байдужість, за якими замасковані або приховані страх, розгубленість, або озлобленість, смуток; втрату впевненості в успішному виконанні бойового завдання, низьку мотивацію на успіх; неспроможність адекватно оцінити фруструючу ситуацію та передбачити вихід з неї; зміщення поведінкової реакції на самозахист і перекладання вини за прорахунки та невдачі на інших, зухвалу поведінку перед оточенням, демонстрування високої готовності до ризику. Фрустраційна ситуація перешкоджає ефективності виконання завдань за призначенням оператором ССПО [13, с. 172–177].

Найважливішими психометричними властивостями нашої методики, що підтверджують її науковість, є надійність і валідність.

Як надійність ми розуміємо стійкість методики, незалежність результатів, отриманих у ході її застосування, від можливих випадкових чинників. З арсеналу численних процедур перевірки надійності методики ми використали процедуру константності і процедуру перетестування (тест-ретест).

Константність як показник надійності широко використовується в психометриці для оцінювання проєктивних методик [14, с. 9]. Саме цей показник вказує на незалежність результатів від особистості діагноста. Ми провели повторне опитування у відносно однакових умовах: час, місце, вибірку досліджуваних ми не змінювали. Водночас для підтвердження надійності нашої методики ми змінили експериментатора. Обидва експериментатори мають досвід військової служби до 20 років та раніше організовували заходи психологічного забезпечення, у тому числі займалися питаннями психодіагностики.

Показник константності ми вираховували як коефіцієнт кореляції результатів першого та другого дослідження за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена r_s [15, с. 240].

Отже, коефіцієнт кореляції за діагностичними показниками нашої методики свідчить про високий рівень її надійності за процедурою константності.

Іншою процедурою, яку ми перевірили на надійність нашої методики, стало перетестування (тест-ретест) [15, с. 35]. Щоб виміряти ретестову надійність, ми запропонували досліджуваним особам пройти діагностику за визначеною методикою двічі з інтервалом у 2–3 тижні. Повторне опитування було проведене в тих самих умовах, що і попереднє, час, місце, вибірку досліджуваних ми не змінювали. На стабільність вимірюваних психологічних явищ вказує коефіцієнт кореляції між результатами першого та другого обстежень, який

Таблиця 2

Результати кореляції першого та другого досліджень за процедурою константності

Показники	Коефіцієнт кореляції	Кореляційний зв'язок	Статистична значущість
<i>Поведінкова стратегія за спрямованістю</i>			
Екстрапунітивна (Е)	0,876	Сильний $r < 0,876$	$p = 0,01$
Інтропунітивна (І)	0,894	Сильний $r < 0,894$	$p = 0,01$
Імпунітивна (М)	0,795	Сильний $r < 0,795$	$p = 0,01$
<i>Поведінкова стратегія за типом реакції</i>			
З фіксуванням на перешкоді (OD)	0,896	Сильний $r < 0,896$	$p = 0,01$
З фіксуванням на самозахисті (ED)	0,788	Сильний $r < 1,788$	$p = 0,01$
З фіксуванням на вирішенні проблеми (NP)	0,882	Сильний $r < 0,882$	$p = 0,01$
<i>Коефіцієнт бойової адаптації</i>			
Коефіцієнт DCA	0,570	Середній $0,50 < r < 0,570$	$p = 0,01$

дорівнює у нашому випадку від 0,734 до 0,899, що демонструє сильний кореляційний зв'язок та статистичну значимість на рівні $p = 0,01$.

Таким чином, використання процедур константності і перетестування ми переконалися в надійності нашого психодіагностичного інструментарію, опрацюючи який змогли досягнути стійкості результатів діагностичної процедури щодо об'єктів дослідження.

Другою психометричною процедурою, яку ми перевіряли, стала валідність – відповідність методики вимірюваній психічній властивості [16, с. 36]. Вітчизняні військові дослідники М. Корольчук та В. Осьодло зазначають, що залежно від виду валідності її або обчислюють, або про неї тільки розмірковують [16, с. 37].

З урахуванням особливостей нашої методики змістову валідність методики було оцінено за допомогою незалежного експертного оцінювання. Як об'єкт експертизи визначено зміст методики. Експертами стали 15 професійних психологів, які мають практичний досвід організації заходів психологічного забезпечення, з них 12 мають науковий ступінь: 3 доктори психологічних наук, 5 кандидатів психологічних наук, 4 доктори філософії у галузі психології. Експерти мали оцінити кожне твердження бланку методики за 3-бальною шкалою (1 бал – «відповідає повною мірою», 2 бали – «частково відповідає», 3 бали – «не відповідає») за такими критеріями:

критерій 1 – відповідність назви призначенню методики (явна, зовнішня, довірлива валідність);

критерій 2 – відповідність структурної побудови діагностичному конструкту (концепту);

критерій 3 – зрозумілість, доступність до сприйняття, наочність стимульного матеріалу;

критерій 4 – наукове обґрунтування інтерпретації отриманих результатів;

критерій 5 – науковість обчислення та обґрунтування рівнів фрустраційної толерантності оператора ССпО.

Висновок про валідність пунктів методики на основі експертних оцінок сформульовано на підставі такого розрахунку:

при $M = 1 \dots 1,5$ – достатня валідність пункту;

при $M = 1,5 \dots 2$ – недостатня валідність пункту;

при $M \geq 2$ – пункт невалідний [17, с. 121].

За результатами експертного оцінювання (табл. 3) з урахуванням рекомендацій експертів в остаточному бланку методики було відредаговано низку фабул без концептуальної зміни їхньої суті. Висновок експертів став підставою для прийняття рішення про достатню змістову валідність методики.

Кореляційний аналіз між результатами запропонованої нами методики та еталонної методики «тест малюнової фрустрації С. Розенцвейга» в адаптації Хітрової (табл. 4) у частині, що стосується особливостей поведінки (поведінкової реакції за напрямом і типом реакції), ми визначили як основну міру валідності (концептуальну валідність).

Для якісного порівняння і кореляційного аналізу показників обох методик (авторської та еталонної) за умови однорідності вибірки залежної від домінування поведінкових реакцій ми присвоїли їм числові показники від 1 до 3, де 1 – найбільш превалюючий тип реакції, а 3 – найменш. Завдяки ранжуванню ми впорядкували наші дані за ступенем послаблення або посилення ознаки. Для визначення тісноти зв'язку між ознаками

Таблиця 3

Експертне оцінювання валідності методики

Експерт	Критерії оцінювання					Σ
	1	2	3	4	5	
1	1	1	1,43	1	1	1,08
2	1	1	1,2	1	1	1,04
3	1	1	1,36	1	1	1,07
4	1	1	1,43	2	2	1,48
5	1	1	1	1	1	1
6	1	1	1	2	1	1,2
7	2	1	1	1	1	1,2
8	1	1	1,26	1	1	1,05
9	1	1	1,33	1	1	1,06
10	1	1	1,2	1	1	1,04
11	1	1	1,2	1	1	1,04
12	1	1	1	1	1	1
13	1	1	1,1	1	1	1,02
14	1	1	1,28	1	1	1,05
15	1	1	1,2	1	1	1,04
Σ	1,06	1	1,26	1,13	1,06	1,1

Таблиця 4

Результати кореляції авторської та еталонної методики

Показники	Коефіцієнт кореляції	Кореляційний зв'язок	Статистична значущість
Спрямованість реакції	0,656	Середній $0,50 < r < 0,656$	$p=0,01$
Тип реакції	0,830	Сильний $r < 0,830$	$p=0,01$

ми використали коефіцієнт рангової кореляції Спірмена r_s [18, с. 121].

Таким чином, наявність кореляції між запропонованою нами методикою та раніше перевіреною, валідизованою методикою С. Розенцвейга (дорослий варіант) підтверджує можливість вимірювати за новою методикою типи поведінки військовослужбовців ССПО у фрустраційних ситуаціях виконання завдань за призначенням за спрямованістю і типом реакції. Отже, за допомогою процедур експертного опитування та кореляційного аналізу авторської та еталонної методик ми переконались у валідності авторської методики, тобто її відповідності вимірюваній психічній властивості, що вимірюється, та адекватності інтерпретації результатів вимірювання.

Висновки. Негативний вплив і деструктивність фрустрації для ефективності виконання завдань за призначенням висувають особливі вимоги до психічної сфери оператора ССПО, рівня його психологічної готовності, що зумовлює необхідність розроблення та впровадження в ході заходів психологічного забезпечення підготовки та виконання завдань за призначенням військ (сил) новітнього інструментарію для розвитку стійкості

до несприятливих чинників бойової обстановки (стресу, страху, фрустрації, афекту тощо).

Авторська методика «Прогнозування поведінки військовослужбовців Сил спеціальних операцій в екстремальних умовах виконання завдань за призначенням», в апробації якої взяли участь 270 операторів ССПО, дає змогу визначати тип поведінки у фрустраційній ситуації та декодувати рівень фрустраційної толерантності військовослужбовців. Валідність і надійність методики підтверджують її можливості з діагностування зазначених особистісних показників. Методика може бути використана повністю або частково (як стимульний матеріал) під час проведення заходів спеціальної психологічної підготовки операторів ССПО, а також на етапі кваліфікаційних іспитів курсантів навчального центру ССПО.

З огляду на специфіку виконання завдань за призначенням визначено, що оператори ССПО повинні мати оптимальний або сприятливий рівні фрустраційної толерантності. Оператори з критичним рівнем фрустраційної толерантності потребують додаткового її розвитку під час заходів цільової і спеціальної психологічної підготовки. Оператори з несприятливим рівнем фру-

страційної толерантності не можуть виконувати завдання в бойових підрозділах ССПО і підлягають переатестації.

Перспективним напрямом подальшого дослідження вважаємо розроблення та впро-

вадження в заходи спеціальної психологічної підготовки тренінгової програми розвитку фрустраційної толерантності військовослужбовців Сил спеціальних операцій до виконання бойових завдань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Rosenzweig S. Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression. *Psychological Review*. 1941. Vol. 48, № 4. P. 347–349.
2. Barker R., Dembo T., Lewin K. Frustration and regression: an experiment with young children. *Iowa: University of Iowa Press*, 1941. No. 1, P. 1–314.
3. Чиженко Н. Фрустраційна толерантність особистості як афективний компонент оптимізму. *Психологія і особистість*. 2006. № 2 (10). Ч. 2. С. 146–155
4. Холодова О.О. Психологічні засоби запобігання та корекції фрустрації у професійній діяльності молодих учителів : автореф. дис. ... канд. псих. наук. Київ, 2003. 24 с.
5. Большакова А.М. Фрустраційна толерантність як складова психологічної готовності пожежних до професійної діяльності в екстремальних умовах : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.09. Київ, 2000. 191 с.
6. Омельченко М.І. Фрустрація рятувальника як психологічна проблема. *Вісник Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. № 3(40), 2014, с. 128–132.
7. Хміляр О.Ф., Момот Р.А. Експериментально-психологічна методика вивчення фрустраційних реакцій військовослужбовців, що виконують завдання в екстремальних умовах : навчально-методичний посібник. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2011. 138 с.
8. Кузьменко М.Д. Психологічна діагностика фрустраційної толерантності офіцерів на етапі підготовки до виконання бойових завдань в антитерористичній операції. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2018. 121 с.
9. Основи формування психічної стійкості військовослужбовців у бойових умовах : підручник / за заг. ред. Л.В. Кримець. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. 2022. 348 с.
10. Дикун В.Г., Мороз В.М., Стасюк В.В. Методологія дослідження морально-психологічного стану особового складу військ (сил) : навчально-методичний посібник. Київ : БЦ, 2023. 383 с.
11. Шамне А.В., Прахова С.А. Психологія фрустраційних станів та реакцій підлітків: теорії, проблеми, діагностика : монографія. Київ : НУБіП України, 2018. 278 с.
12. Павлушенко С.М. Прогнозування поведінки військовослужбовців Сил спеціальних операцій в екстремальних умовах виконання завдань за призначенням. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2022. 54 с.
13. Павлушенко С.М. Фрустраційна толерантність як професійна властивість оператора Сил спеціальних операцій. *Габітус*. Одеса : Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2022. № 40. С. 172–177.
14. Акімова Л. Основи психометрії : методичний посібник. Одеса : Негоціант, 2012. 81 с.
15. Руденко В.М., Руденко Н.М. Математичні методи в психології : підручник. Київ : Академвидав, 2009. 384 с.
16. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Психодіагностика : навчальний посібник. Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2004. 400 с.
17. Лисенко, Д.П. Психологічні особливості розвитку довіри в системі взаємин «командир – підлеглий» у бойових умовах : дис. ... доктора філософії. Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. Київ : НУОУ імені Івана Черняхівського, 2021. 251 с.
18. Москальов І.О., Лисенко Д.П. Застосування методів математичної статистики у психолого-педагогічних дослідженнях : навчальний посібник. Київ : НУОУ, 2023. 184 с.

REFERENCES

1. Rosenzweig, S. (1941). Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression. *Psychological Review*. Vol. 48, № 4.
2. Barker, R., Dembo, T. & Lewin, K. (1941). Frustration and regression: an experiment with young children. *Iowa: University of Iowa Press*. No. 1.
3. Chyzenko, N. (2006). *Frustracijna tolerantnistj osobystosti jak afektyvnyj komponent optymizmu* [Frustration tolerance of the individual as an affective component of optimism]. *Psykhologhija i osobystistj*. No. 2 (10). Ch. 2. [in Ukrainian].

4. Kholodova, O.O. (2003). *Psykhologhichni zasoby zapobighannja ta korekciji frustraciji u profesijnij dijaljnosti molodykh uchyteliv* [Psychological means of preventing and correcting frustration in the professional activities of young teachers]: avtoref. dys. ... kand. psykhnauk. Kyiv [in Ukrainian].
5. Bolshakova, A.M. (2000). *Frustracijna tolerancija yak skladova psykhologhichnoji ghotovnosti pozheznykh do profesijnij dijaljnosti v ekstremalnykh umovakh* [Frustration tolerance as a component of psychological readiness of firefighters for professional activities in extreme conditions]: dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psykhnol. nauk: 19.00.09. Kyiv [in Ukrainian].
6. Omeljchenko, M.I. (2014). *Frustracija rjatuvalnyka yak psykhologhichna problema* [Frustration of the rescuer as a psychological problem]. *Visnyk Nacionaljnogo universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Chernjakhovskogho*, 3(40) [in Ukrainian].
7. Khmiljar, O.F. & Momot, R.A. (2011). *Ekspyrymentaljno-psykhologhichna metodyka vyvchennja frustracijnykh reakcij vijsjkovosluzhbovciv, shho vykonujutj zavdannja v ekstremalnykh umovakh* [Experimental and psychological methodology for studying the frustration reactions of military personnel performing tasks in extreme conditions]: navchalno-metodychniy posibnyk. Kyiv: Nacionaljnij universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Chernjakhovskogho [in Ukrainian].
8. Kuzjmenko, M.D. (2018). *Psykhologhichna diagnostyka frustracijnoji toleranciji oficeriv na etapi pidghotovky do vykonannja bojovykh zavdanj v antyterrorystychnij operaciji* [Psychological diagnosis of frustration tolerance of officers at the stage of preparation for combat missions in the anti-terrorist operation]. Kyiv: Nacionaljnij universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Chernjakhovskogho [in Ukrainian].
9. *Osnovy formuvannja psykhnichnoji stijkosti vijsjkovosluzhbovciv u bojovykh umovakh* [Basics of formation of mental stability of servicemen in combat conditions]: pidruchnyk (2022) / za zagh. red. L.V. Krymcej. Kyiv: Nacionaljnij universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Chernjakhovskogho [in Ukrainian].
10. Dykun, V.Gh., Moroz, V.M. & Stasjuk, V.V. (2023). *Metodologhija doslidzhennja moraljno-psykhologhichnogho stanu osobovogho skladu vijsjk (syl)* [Methodology for studying the moral and psychological state of troops (forces) personnel]: navchalno-metodychniy posibnyk. Kyiv: BC [in Ukrainian].
11. Shamne, A.V. & Prakhova, S.A. (2018). *Psykhologhija frustracijnykh staniv ta reakcij pidlitkiv: teoriji, problemy, diagnostyka* [Psychology of frustration states and reactions of adolescents: theories, problems, diagnostics]: monoghrafija. Kyiv: NUBiP Ukrainy [in Ukrainian].
12. Pavlushenko, S.M. (2022). *Proghnozuvannja povedinky vijsjkovosluzhbovciv Syl specialnykh operacij v ekstremalnykh umovakh vykonannja zavdanj za pryznachennjam* [Forecasting the behavior of servicemen of the Special Operations Forces in extreme conditions of performing assigned tasks]. Kyiv: Nacionaljnij universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Chernjakhovskogho [in Ukrainian].
13. Pavlushenko, S.M. (2022). *Frustracijna tolerancija yak profesijnna vlastyvistj operatora Syl specialnykh operacij* [Frustration tolerance as a professional property of the operator of the Special Operations Forces]. *Ghabitus*. Odesa: Prychornomorsjkyj naukovy-doslidnyj instytut ekonomiky ta innovacij, No. 40 [in Ukrainian].
14. Akymova, L. (2012). *Osnovy psykhnometriji* [Fundamentals of psychometrics]: metodychniy posibnyk. Odesa: Neghocyant [in Ukrainian].
15. Rudenko, V.M. & Rudenko, N.M. (2009). *Matematychni metody v psykhnologhiji* [Mathematical methods in psychology]: pidruchnyk. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
16. Koroljchuk, M.S. & Osjodlo, V.I. (2004). *Psykhodiagnostyka* [Psychodiagnosics]: navchalny posibnyk. Kyiv: Eljgha, Nika-Centr [in Ukrainian].
17. Lysenko, D.P. (2021). *Psykhologhichni osoblyvosti rozvytku doviry v systemi vzajemyn "komandyr – pidleghlyj" u bojovykh umovakh* [Psychological features of the development of trust in the system of relations "commander – subordinate" in combat conditions]: dys ... doktora filosofiji. Nacionaljnij universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Chernjakhovskogho. Kyiv: NUOU imeni Ivana Chernjakhovskogho [in Ukrainian].
18. Moskaljov, I.O. & Lysenko, D.P. (2023). *Zastosuvannja metodiv matematychnoji statystyky u psykhnologhopedagoghichnykh doslidzhennjakh* [Application of methods of mathematical statistics in psychological and pedagogical research]: navchalny posibnyk. Kyiv: NUOU [in Ukrainian].

УДК 159.373.3373.3
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-2-6>

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Пророк Н. В.

*доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувачка лабораторії психодіагностики
та науково-психологічної інформації
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук
вул. Паньківська, 2, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-9510-1108
n.v.propok@gmail.com*

Чекстере О. Ю.

*кандидат психологічних наук,
провідний науковий співробітник лабораторії психодіагностики
та науково-психологічної інформації
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук
вул. Паньківська, 2, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-2435-3831
achextere@ukr.net*

Гнатюк О. В.

*кандидат психологічних наук,
провідний науковий співробітник лабораторії психодіагностики
та науково-психологічної інформації
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук
вул. Паньківська, 2, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-2445-6283
gnatolga@ukr.net*

Ключові слова: *соціальний розвиток, вимушені переселенці, проєктивні малюнкові тести, потреба у спілкуванні, тривожність, психологічна підтримка.*

У статті розглядаються результати дослідження особливостей соціального розвитку молодших школярів, які через війну вимушені були покинути свої домівки, та описано основні характеристики дитячої групи підтримки (адаптації). Акцентовано увагу на існуванні в умовах воєнного стану проблеми «важкодоступності» дітей для проведення психологічного тестування. Описано негативні психологічні наслідки, які спричинює недостатня соціалізація дітей молодшого шкільного віку: гальмується емоційний та інтелектуальний розвиток, розвиток мовлення і емоційного інтелекту; звужується рольовий репертуар дитини; зменшується спектр її поведінкових реакцій; уповільнюється розвиток комунікативних здібностей; не формуються навички встановлення позитивних стосунків і конструктивного вирішення конфліктних ситуацій; уповільнюється засвоєння норм і правил поведінки; збільшується ймовірність закріплення негативних поведінкових реакцій; уповільнюється розвиток навичок самоконтролю та ін. Дослідження проводилося за

допомогою методу спостереження і проєктивних тестів. У більшості дітей виявлено проблеми соціалізації (зокрема, високу невдоволену потребу у спілкуванні; труднощі у спілкуванні; порушення спілкування) і підвищену тривожність. Показано, що надмірне перебування дітей у віртуальному світі посилює ці проблеми (адже не сприяє розвитку соціальних здібностей і становленню соціального досвіду дитини), що не тільки поглиблює труднощі у спілкуванні з однолітками, погіршує психологічний стан дитини і знижує успішність навчання, а й зменшує її здатність справлятися з наслідками стресу. Визначено, що надання психологічної підтримки дітям, що пережили психотравмуючі події, сприятиме попередженню появи негативних наслідків пережитого стресу (вторинної психологічної травми, посттравматичного стресового розладу, тривожних розладів та депресій, загострення вже набутих психологічних травм та ін.).

PECULIARITIES OF SOCIAL DEVELOPMENT OF PRIMARY-SCHOOL-AGE CHILDREN UNDER MARTIAL LAW

Prorok N. V.

*Doctor of Psychological Sciences, Senior Research Fellow,
Head of the Laboratory of Psychodiagnostics and Scientific
and Psychological Information
H.S. Kostyuk Institute of Psychology
of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Pankivska str., 2, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9510-1108
n.v.propok@gmail.com*

Chekster O. Y.

*Candidate of Psychological Sciences,
Leading Researcher of the Laboratory of Psychodiagnostics and Scientific
and Psychological Information
H.S. Kostyuk Institute of Psychology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Pankivska str., 2, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2435-3831
achextere@ukr.net*

Hnatyuk O. W.

*Candidate of Psychological Sciences,
Leading Researcher of the Laboratory of Psychodiagnostics and Scientific
and Psychological Information
H.S. Kostyuk Institute of Psychology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Pankivska str., 2, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2445-6283
gnatolga@ukr.net*

Key words: *social development, forced migrants, projective drawing tests, need for communication, anxiety, psychological support.*

The article examines the results of a study of the features of the social development of younger schoolchildren who were forced to leave their homes because of the war, and describes the main characteristics of the children's support (adaptation) group. Attention is focused on the existence of the problem of "difficult access" of children for psychological testing in conditions of martial law. The negative psychological consequences caused by insufficient socialization of children of primary school age are described: emotional and intellectual development, development of speech and emotional intelligence is inhibited; the child's role repertoire narrows; the spectrum of her behavioral reactions decreases; the development of communication skills slows down; the skills of establishing positive relationships and constructive resolution of conflict situations are not formed; the assimilation of norms and rules of behavior slows down; the probability of fixing negative behavioral reactions increases; development of self-control skills, slows down. The research was conducted using the method of observation and projective tests. In most children were found socialization problems (in particular, a high-unsatisfied need for communication; communication difficulties; communication disorders) and increased anxiety. It is shown that the excessive presence of children in the virtual world increases these problems (because it does not contribute to the development of social abilities and the formation of the child's social experience). In addition, this not only deepens difficulties in communicating with peers, worsens the child's psychological state and reduces academic success, but also reduces his ability to cope with the consequences of stress. It has been determined that providing psychological support to children who have experienced psycho-traumatic events will contribute to the prevention of negative consequences of experienced stress (secondary psychological trauma, post-traumatic stress disorder, anxiety disorders and depression, aggravation of already acquired psychological trauma, etc.).

Постановка проблеми. Війна зруйнувала не тільки домівки, а й звичне життя і безтурботне дитинство наших дітей і наклала відбиток на кожного із них, байдуже, де вони зараз живуть – за кордоном чи тут, у своїй країні. Одні бачили жахи війни, інших дорослим вдалося швидко вивезти у відносно тихі куточки України чи за кордон. Але врятувати від психологічних травм дуже складно... За оцінками фахівців ЮНІСЕФ (дитячий фонд ООН) зазнати депресій, тривоги, посттравматичного стресового розладу та інших негативних станів ризикують 1,5 млн українських дітей. Тому їхнє психічне і фізичне здоров'я потребує нашої пильної уваги. Цю невтішну картину доповнюють педагоги, психологи, батьки, які наголошують на тому, що зараз, після року повномасштабної війни, у більшості дітей домінують психологічні проблеми, і, зокрема, вони страждають від *дефіциту адекватного спілкування* із батьками та однолітками. Отже, в умовах війни в Україні гостро постала проблема соціально-психологічної допомоги, психологічної підтримки наших дітей.

У зоні особливого ризику перебуває така категорія населення, як «діти – вимушені переселенці». Наукові дослідження проблем і потреб переміщених сімей показують, що після пережи-

того дітям важко адаптуватися до нового місця, вони сумують за своїм домом і друзями, страждають від недостачі уваги, стурбовані тим, що відбувається, відчують складнощі через нове соціальне становище, в якому вони опинилися після переїзду на нове місце проживання [4; 11; 8; 9]. Ті діти, що потрапили в новий колектив, стикаються іноді зі значними проблемами адаптації до цього колективу: їм доводиться наново вбудовувати стосунки з новими однокласниками. А у тих, хто став вчитися онлайн, різко зменшилися можливості соціалізації (адже вони не відвідують школу, гуртки, секції). Діти живуть поряд з дорослими, які виснажені від постійного стресового стану і не мають ресурсу, щоб приділяти дитині стільки уваги, скільки вона потребує. Тому допомогти дітям вистояти, нормально розвиватися (в тому числі у соціальному плані), зміцнитися після складних життєвих негараздів, позитивно адаптуватися до нових умов – це важливе завдання для практичних психологів, педагогів, соціальних працівників. Від вчасності і якості такої допомоги залежить психічне здоров'я цієї категорії населення. Але ефективність допомоги не може бути високою, якщо ми не будемо знати тих соціально-психологічних особливостей, які формуються у дітей під впливом умов військового стану.

Мета цієї статті – представити результати дослідження особливостей соціального розвитку учнів початкової школи (які через війну вимушені були покинути свої домівки) і описати основні характеристики дитячої групи підтримки (адаптації).

У складному процесі *соціального розвитку* відбувається активне освоєння соціального світу, культури (в тому числі нормованих способів і форм соціальної інтеграції, регуляції поведінки, пізнання, комунікації, оцінки тощо), традицій суспільства, в якому живе дитина, формування цінностей і соціальних здібностей (зокрема, комунікативних). Освоєння соціального світу відбувається в процесі співпраці, спілкування, діалогу з живими носіями культури – іншими людьми [10; 3]. В онтогенезі соціальний розвиток особистості здійснюється двома взаємопов'язаними шляхами: через *соціалізацію* (в процесі якої дитина засвоює соціальний досвід) та через *індивідуалізацію* (в ході якої вона набуває самостійності, відносної автономності) [7]. Підкреслимо: соціальний розвиток (як і розвиток фізичний, психічний) відбувається *в діяльності*, в нашому контексті у соціальній діяльності та поведінці людини. Гармонійний соціальний розвиток (як і рівень соціалізації дитини) визначає поєднання таких основних факторів, як: відносини у родині; відносини у закладі освіти; відносини у найближчому оточенні; захоплення чи інша діяльність; інформаційний, цифровий, культурний, освітній простори (книги, дитячі передачі, фільми, пісні та ін.). Генеральним фактором соціального розвитку є *досвід спілкування* із дорослими і дітьми.

Соціалізація – це багатогранний процес засвоєння правил, норм і цінностей того соціуму, в якому перебуває людина; придбання навичок співіснування з іншими людьми. Соціалізація здійснюється в процесі спілкування і взаємодії з оточуючими: дитина вчиться говорити, контактувати, контролювати свої дії, емоції, поведінку. При цьому важливо, щоб дитина мала досвід спілкування з дітьми і дорослими різного віку: цей досвід допоможе швидко адаптуватися в будь-якому соціальному середовищі [7; 2].

На початку шкільного життя *соціальний розвиток* здійснюється в тому числі в процесі «входження» (інтеграції) особистості в нове соціальне (шкільне) середовище, в нову соціальну групу (клас), формування взаємин з членами цієї групи (Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, Д.Б. Ельконін та ін.). У цей час відбувається адаптація до навчання у школі, адаптація до однокласників і вчителів. Але війна внесла свої «поправки». Діти, які прийшли до школи в 2021 році, і діти, які вступили в перший клас у 2022 році, майже не мали нормальних умов для відвідування школи. Навчання у більшості із них відбувалося в основному

в онлайн-режимі. У вимушених переселенців можливість спілкуватися з однокласниками чи з іншими дітьми зменшилася дуже сильно. Отже, і процес *соціалізації* дітей цього віку (як процес набуття досвіду спілкування з оточуючими людьми і в тому числі з однолітками) відбувається із великими проблемами. У дітей просто немає «живого» (не віртуального) простору, де вони могли б (проявляючи свою активність) розвивати власні соціальні навички.

Чому процес соціалізації має велике значення в житті людини? Наведемо тільки основні негативні наслідки, які з великою ймовірністю виникають у разі недостатньої соціалізації дитини [7; 2; 9]:

– гальмується емоційний розвиток, тобто не розвиваються позитивні особистісні якості і соціальні вміння (доброзичливість, щирість, емпатія, толерантність, повага до іншої людини, вміння розуміти емоції інших людей та ін.), а закріплюються негативні (наприклад, егоцентризм, егоїзм, нечуливість, черствість, холодність тощо), а отже, не розвивається і емоційний інтелект (який є важливим фактором успіху у житті);

– внаслідок недостатнього досвіду вирішення різних проблемних ситуацій (який накопичується в процесі спілкування, ігри, взаємодії) гальмується інтелектуальний розвиток і розвиток мовлення (дитина не навчається бачити головне; давати свою оцінку; розуміти вчинки людей; у неї мало можливостей навчитися чогось нового в однолітка; вона не привчається висловлювати своє ставлення, обговорювати, відстоювати свою позицію та ін.);

– недостатність ігрового досвіду з іншими дітьми змушує рольовий репертуар дитини (адже, наприклад, із дорослими вона грає одну і ту ж роль), зменшує спектр її поведінкових реакцій (наприклад, у дітей можуть закріпитися такі способи поведінки, як уникання, «завмирання»; часто діти починають недоречно повторювати поведінку близьких дорослих);

– у разі обмежених можливостей спілкування із дітьми різного віку у дитини повільно розвиваються комунікативні здібності; їй важко навчитися знаходити спільну мову з іншими дітьми; навчитися враховувати не тільки свої, а й чужі інтереси; у дитини не формуються навички встановлення позитивних стосунків і навички конструктивного вирішення конфліктних ситуацій;

– поза досвідом спілкування вирішення різних соціальних проблемних ситуацій не відбувається усвідомлення, «що таке добре і що таке погано»; не засвоюються норми, правила поведінки (адже однієї інформації про те, як необхідно поводитися, не досить: має бути досвід використання цих знань);

– у разі порушень процесу соціалізації у дітей формуються неадекватні уявлення про справедливість, дружбу, взаємодопомогу, можливі відношення між дітьми тощо; і що дуже небезпечно – може формуватися асоціальна шкала цінностей, тоді як орієнтація на соціально значущі цінності відбувається повільно; гальмується і формування настанови на дотримання соціальних норм;

– у разі недостатньої соціалізації збільшується ймовірність закріплення негативних поведінкових реакцій (що відхиляються від прийнятих у суспільстві соціально-моральних норм і цінностей) стосовно інших дітей; ці реакції проявляються у соціально неприйнятних (наприклад, агресивних) способах самоствердження, які будуть ускладнювати процеси саморозвитку та конструктивної самореалізації особистості;

– без спілкування, взаємодії з іншими дітьми у дитини не розвиваються навички самоконтролю (керування власною поведінкою і емоціями);

– поза процесом соціалізації не створюються умови для становлення адекватної самооцінки дитини (яка формується в основному шляхом порівняння себе з іншими дітьми); дитина не може мати адекватного уявлення про свої можливості, наприклад, в організації оптимального спілкування з іншими дітьми, у відстоюванні своєї позиції, у вирішенні конфліктів; дитина не може уявити, яким буде її положення в колективі однолітків та ін.

Навіть цей неповний перелік негативних наслідків недостатньої соціалізації дітей переконує: ніщо не може замінити безпосереднє спілкування з іншими дітьми, емоційні взаємини між ними.

Зауважимо: соціальний розвиток не тільки відбувається, а й виявляється і коригується в діяльності. Тому, спостерігаючи за проявами соціальної активності, соціальної поведінки і за проявами соціально-психологічних властивостей, що пов'язані із соціальною поведінкою, можна робити висновки щодо особливостей соціального розвитку дитини (чи, іншими словами, щодо рівня її соціально-психологічного розвитку).

Деякі слова скажемо про метод спостереження, адже він набув сьогодні особливої актуальності. Це найстаріший метод психологічної діагностики. Підготовлений і досвідчений психолог із його допомогою може отримати багато інформації про людину [13; 7; 2; 5]. Часто спостереження використовується разом з іншими методами вивчення психічних процесів та властивостей особистості. Але існують ситуації, в яких не можна скористатися більшістю психодіагностичних методів. Зокрема, це ситуації: вивчення психологічних особливостей дітей (адже використання самооціночних методів має вікові обмеження); вивчення психологічних наслідків

травматичних подій у дітей (через загрозу ретравматизації); психологічної діагностики дітей в умовах війни. Розглянемо особливості останньої ситуації. Війна приносить із собою безліч подій, які є травматичними для всіх людей; діє такий могутній психогенний чинник, як загроза життю; нервова система, психіка перебуває у стані перенапруження. Діти особливо вразливі до впливу стресових чинників, адже у них немає досвіду і зрілих психологічних механізмів для подолання важких ситуацій. Стан і поведінка дітей у стресових ситуаціях надзвичайно залежать від психоемоційного стану і поведінки близьких дорослих і якщо вони конструктивно не справляються зі стресом (метушаться, «істерять», панікують, «завмирають», «відморожуються» тощо), це стає додатковим стресом для дітей, з одного боку, а з іншого – вони починають майже дзеркально наслідувати поведінку дорослого. У більшості дітей немає навичок обговорення своїх переживань, а із сильним емоційним потрясінням вони стикаються вперше в житті, тому не розуміють, що з ними відбувається, не можуть вербально повідомити про те, що їх турбує. Отже, свою напругу, переживання діти проявляють безпосередньо через тіло, емоції, поведінку.

Щоб покращити якість спостереження, зручність реєстрації його результатів та уникнути суб'єктивності, необхідно визначити ті властивості особистості, які можна виявити під час різноманітної діяльності дитини; виділити із загальної картини поведінки певні її сторони, окремі акти (чіткі, зрозумілі описи фрагментів поведінки), доступні прямому спостереженню (одиноці спостереження) [13; 7]. На цьому етапі дослідження для спостереження ми виділили фрагменти поведінки, що належать до емоційної і комунікативної сфер особистості.

Результати дослідження. Вивчення особливостей соціального розвитку проводилось за допомогою методу спостереження і проєктивних методик «Малюнок неіснуючої тварини», «Людина під дощем», «Дерево» на зустрічах у дитячій групі підтримки/адаптації [6]. У дослідженні взяли участь 45 дітей – вимушених переселенців віком від 6 до 8 років. Зауважимо: сьогодні багато практичних психологів, які працюють з дітьми, мають проблему «важкодоступності» дітей для проведення психологічного тестування. Основні причини: навчання онлайн, відсутність згоди батьків на психологічне тестування їхніх дітей, ризик ретравматизації [11; 5]. Тому оптимальним варіантом реалізації мети дослідження є саме такий підбір методів.

Досліджувані були поділені на такі групи (відповідно до інформації батьків і рідних): *1 група* – діти, яких батьки встигли швидко вивести

у відносно безпечні місця в Україні (ці діти безпосередньо не бачили жахів війни, не пережили фактичні травмуючі події, але зазнають впливу травматичного досвіду своїх батьків і рідних); *2 група* – діти, які 3–4 дні ховалися у сховищах (а потім були евакуйовані), вони чули звуки обстрілів, бачили понівечені будинки, відчували біль і розпач людей, які були поряд; тобто вони отримали певний травматичний досвід; *3 група* – діти (14 осіб), які досить чітко виділились із 1 групи: за свідченнями батьків вони проводять багато часу із цифровими пристроями (від 2 до 5 годин у день, окрім онлайн навчання за допомогою цих пристроїв); батьки наголосили, що «до війни цього не було» і чітко сформулювали основну проблему: діти стали відлюдними (замкнутими); тобто діти, які увійшли у 3 групу, безпосередньо не бачили жахів війни (як і досліджувані із 1 групи), але відрізняються надмірним користуванням цифровими пристроями.

В усіх трьох групах були діти, один із батьків яких захищає Батьківщину зі зброєю в руках (перебуває на фронті, повернувся із зони бойових дій, перебуває в шпиталі тощо) чи здійснює волонтерську діяльність (і періодично їздить у зону активних бойових дій). Безумовно, вивчення впливу на прояви травматичного стресу у дітей таких чинників, як участь одного із батьків у бойових діях, втрата близьких, важкі поранення близьких, повернення з полону, з окупованих зон, з примусової депортації та ін., потребує ретельного дослідження. Але це завдання для інших наукових робіт.

Спостереження велося за такими *проявами соціальної поведінки*, як: вибір тих чи інших занять, діяльності (ігри із дітьми, творчі заняття, читання, ігри на цифрових пристроях та ін.); соціальна активність (прагнення до соціальної взаємодії; відкритість для контактів; сміливість у спілкуванні); поведінка в конфліктних ситуаціях (вміння домовлятися, поступатися; способи вирішення конфліктних ситуацій). Оцінювались також прояви таких *соціально-психологічних властивостей*, як: прагнення і здатність до співробітництва (бажання брати участь у спільній діяльності; бажання і вміння взаємодіяти з іншими дітьми); прагнення допомагати дітям і дорослим; комунікативні властивості (уміння налагоджувати стосунки з дітьми, дружельюбність, відкритість та ін.). За допомогою проєктивних малюнкових методик аналізувались *прояви*: соціалізованості і конформності; невдоволеності/вдоволеності потреби у спілкуванні; тривожності [6].

Результати дослідження показали таке. Діти із 1 групи (у разі можливості вибору) із радістю вибирали «живу» гру з дітьми. Вони були готові брати участь у різних видах діяльності, зокрема, в

художній і продуктивній діяльності: малюванні, ліпленні, конструюванні, виготовленні аплікацій, танцях, заняттях з музики, слуханні казок тощо. Головне – «щоб разом із дітьми»; проявляли особисту ініціативу у грі, були готові до співробітництва (хоча їм часто явно не вистачало вмінь вправно налагоджувати контакт); були більш відкриті, сміливі у спілкуванні з незнайомими дітьми, ніж діти із 2 і 3 груп. Порівняно з молодшими школярами із цих груп у 1 групі більше дітей, які проявляли в поведінці дружельюбність, товариськість, гнучкість у спілкуванні; були більш впевнені у собі. В конфліктних ситуаціях більшість дітей із 1 групи старалися домовлятися, визнаючи право іншої дитини на власну позицію; прагнули розв'язати конфлікт, навіть ціною поступок зі свого боку. При цьому часто спостерігалось невміння пояснювати, відстоювати свою думку, свою позицію. Багато дітей із цієї групи проявляли прагнення допомагати дітям (але у них не вистачало розуміння і вмінь це прагнення правильно реалізувати), підтримувати тих, хто щось робить неправильно.

Більшість дітей – вимушених переселенців із 2 групи (порівняно з молодшими школярами із 1 групи) деякий час після приходу у приміщення для занять не йшли на контакт із незнайомими дітьми: були напруженими, нерішучими і обережними; проявляли певну підозрілість і несміливість. Але поступово вони «відтанули», включилися у взаємодію з однолітками, починали розмовляти. Найчастіше ці діти не були ініціаторами ігор і спілкування, а приєднувались до пропозицій інших дітей, проявляючи ознаки невпевненості у своїх силах («я не вмію», «я ще трохи подивлюсь», «я навчуся і тоді...», «я так швидко не можу»). Невпевненість у собі була помітна і в конфліктних ситуаціях: більшість дітей із цієї групи були схильні погоджуватися із більш переконливими і сміливими дітьми, підпорядковувалися їм. Хочемо підкреслити, що така поведінка може бути наслідком пережитого стресу, в тому числі і від булінгу, з яким вимушені переселенці стикнулись в нових школах, які нетривалий час відвідували. Але для більшості молодших школярів цієї групи певне відчуження у стосунках є проявом пережитого травматичного досвіду: поведінка дитини, яка пережила стресову подію, може здаватися відстороненою або такою, що не відповідає ситуації [5].

Варто звернути увагу на те, що значна частина дітей із 2 групи доволі швидко втомлювались (і це їх роздратовувало). Особливо це було помітно на заняттях, які потребували зосередженості і уваги (наприклад, нанизання бісеру на нитку-брашлет). Вони могли кинути незакінчену творчу роботу (хоча інтерес до цієї діяльності на початку

занять у них був). Допомогу просили лише коли починали довіряти дорослому (який проводив заняття). Більшість дітей цієї групи проявляли високу тривожність (у тому числі до можливих помилок), яка підтвердилася і в їхніх малюнках.

Діти із 3 групи (за можливості вибору занять) прагнули взяти свій гаджет і усамітнитись в якомусь куточку. Більшість із них не проявляли зацікавленості у стосунках із дітьми (зокрема, не виявляли інтересу до ігор із ними). Найчастіше байдуже ставились і до творчих занять. Вони були більш замкнуті, недовірливі, відгороджені (ніж діти із 1 і 2 груп). Звична для них поведінка (стан, діяльність) – бути зі своїм гаджетом. Іноді здавалося, що вони зовсім не помічають інших людей. Фактично (знову ж таки за можливості вибору) значна частина дітей із цієї групи відмовлялися від інших видів активності: окрім віртуального світу, їх нічого не цікавило. Якщо гаджета у них не було, вони (з початку неохоче) приєднувалися до ініціативи інших дітей; були стримані в емоціях, неговіркі, іноді недружелюбні; у деяких досліджуваних 3 групи не було помічено потягу до допомоги іншим. В конфліктних ситуаціях не проявляли ані зацікавленості, ані вміння налагоджувати контакти з однолітками: вони чи просто самоусувалися із «небезпечної» ситуації чи мовчки хапали «предмет суперечки», привласнюючи його; дехто проявляв силу – штовхаючи і відпихаючи іншу дитину для того, щоб, наприклад, сісти на облюбоване місце. Тобто багатьом дітям цієї групи явно бракувало комунікативних умінь, умінь конструктивно розв'язувати конфлікти, домовлятися і поступатися.

Більш ніж у половини досліджуваних з усіх трьох груп зафіксовано: знижений рівень розвитку соціального мовлення і соціальних навичок. Наприклад, діти майже не користувалися словами звернення, вітання, подяки, прохання (зокрема, не могли попросити: «А можна мені погратися з вами?»); не вміли вести розмову із дітьми; погано розрізняли емоції своїх співрозмовників; адекватно не розуміли значення понять «друг», «справедливість», «чесний/нечесний вчинок» тощо. Але серед представників 3 групи було більше тих, у кого не сформована виразна і зв'язна мова; тих, хто не вмів пояснювати, відстоювати свою думку. У цій групі також було більше дітей, які не мали чуття оптимальної дистанції у стосунках із різними людьми.

Важливий момент: проявів страху розлуки із близькими не спостерігалось, всі діти без проблем розставалися з батьками.

Аналіз малюнків показав, що у більшості дітей 1 і 2 груп: існує висока невдоволення потреба у спілкуванні (наприклад, на малюнках багатьох дітей неіснуюча тварина була людиноподібною,

кісті рук у якої збільшені) і наявні яскраво виражені ознаки *проблем у спілкуванні* (наприклад, на зображеннях людини кісті рук відсутні чи сильно зменшені).

У значної кількості дітей із 3 групи в малюнках простежувалися *ознаки порушень у спілкуванні*: їхні неіснуючі тварини живуть десь далеко від людей (під водою, в підвалі, на іншій планеті, серед лісу, в окремому будиночку) і не мають друзів. Зауважимо, що бажання намальованої тварини ховатися може свідчити про наявність у дитини страху перед навколишнім світом. У малюнках майже половини досліджуваних 3 групи бачимо ознаки, які говорять про зниження активності в контактах, уникання спілкування, відстороненість (руки сховані за спиною, сховані у карманах, уперті в боки; слабо промальовані риси обличчя). В цьому віці причиною відмови від спілкування з однолітками може бути не тільки побоювання негативної оцінки з боку дітей (як наслідку недостатньої соціальної практики), а й надмірне перебування у віртуальному світі й аутизм. Але це припущення має бути перевірене іншими психодіагностичними методами.

У малюнках більшості дітей 2 групи зафіксовано ознаки: високої емоційної напруженості (про це свідчать: щільна штриховка, із сильним натиском на олівець, силуету людини; хаотичні лінії із сильним натиском; «зачернені» очі); високої тривожності (наявність штрихових ліній; штриховка фігури людини; численні лінії замість однієї з несильним натиском та ін.). А у малюнках деяких дітей цієї групи наявні прояви дуже високої тривожності (небо – це щільно заштрихована чорним чи темно-синім кольором верхня частина аркуша; для малювання людини під дощем використовувався тільки чорний колір; зображення людини – це щільно заштрихований чорним олівцем маленький силует у кутку аркуша) і ознаки страхів (зачернені очі).

Ознаки *підвищеної тривожності* зафіксовано у багатьох дітей усіх груп.

У малюнках приблизно 20% дітей, які брали участь у дослідженні, наявні ознаки зниженого рівня активності, ознаки астеничного стану: послаблений натиск, лінії не доводяться до кінця, мала кількість деталей, наприклад, на малюнках людини відсутні навіть риси обличчя. Це прояв несвідомої тенденції до економії сил, психічної енергії. У разі астеничного стану (тобто стану нервового виснаження) різко підвищуються фізична і інтелектуальна втомлюваність, знижується працездатність і продуктивність діяльності; погіршується пам'ять, увага; з'являється дратівливість.

Отже, результати дослідження свідчать, що майже у всіх дітей –вимушених переселенців порушено процес соціалізації, наявні ознаки під-

вищеної тривожності і труднощів спілкування. Тобто цим дітям має бути надана соціально-психологічна допомога (спрямована на підвищення соціалізованості і покращення психологічного стану), яка зможе попередити появу більших негативних наслідків психологічної травми.

Саме для того, щоб допомогти людям пережити кризу, в усьому світі широко використовують могутній ресурс груп підтримки. Дітті Марчер підкреслювала, що *підтримка людей під час їхньої кризи* має настільки потужний ефект, що може навіть унеможливити виникнення посттравматичного синдрому [1]. У цих групах одні люди допомагають іншим, при цьому «... не обов'язково бути професіоналом, щоб допомагати тим, хто переживає кризу після травми. Досить просто мати відкрите серце, дати людям заземлитися і заспокоїтися. Не обов'язково й обговорювати, що сталося, можна разом готувати щось смачненьке, гуляти, спілкуватися або мовчати» [5, с. 118].

У світі існують різноманітні за своїми структурними формами і видами діяльності групи підтримки, взаємодопомоги. Їх настільки багато, що вони майже не піддаються класифікації [5; 12]. Наприклад, наданням допомоги підліткам і молоді в рамках методу «рівний-рівному» здійснюється в «Клініках, дружніх для молоді» [4].

Як показало життя, під час війни дуже актуальними стали дитячі групи підтримки (адаптації), зокрема, тих дітей, яких російська агресія зробила вимушеними переселенцями. Дуже важливо: ці групи можна організувати досить швидко, наприклад, у школах, у дитячих бібліотеках, спортивних клубах. Адже більшість дітей (як показали дослідження психологів) не потребують спеціальної травмофокусованої психологічної допомоги [11; 1]. Тобто такі групи можуть проводити ведучі/фасилітатори. Під час канікул (вони зараз бувають довгими) можливі зустрічі щодня. Дитяча група підтримки має відмінності від дорослих груп підтримки чи взаємодопомоги. Насамперед дитяча група базується на *природній активності* дітей – *вони діють* (граються, спілкуються, ручками роблять майстерки, ліплять, малюють, саджають квіти, рухаються тощо). Кожну дитину цінують, поважають, підтримують. Тут вони знаходять друзів. Тут занурюються у нормальне безтурботне дитяче життя.

Групу підтримки (чи групу адаптації) можуть відвідувати діти приблизно однакового віку (наприклад, 6–8 років). Важливо, щоб у групі були не тільки діти, що пережили травматичні події, пов'язані з війною, а й ті, що не зазнали психологічних травм. Серед таких дітей травмовані діти швидше переходять до нормального стану, скоріше опановують свої емоції і поведінку. Життєрадісні, енергійні, доброзичливі діти можуть бути джере-

лом позитивного впливу. Адже активність, енергетика, гарний настрій, добрі наміри (прийшли погратися, поспілкуватися, зробити майстерки, помалювати, пострибати, тобто чудово провести час) роблять свою справу. Непомітно, несвідомо діти отримують один від одного підтримку і надають її (обмінюються психологічними ресурсами, збагачуються). І ця соціальна підтримка, спілкування, ігри і заняття (які здійснюються природно і позитивно) добре допомагають подолати наслідки переживання травматичних подій. Адже задовольняються важливі соціальні потреби людини – в прийнятті і приналежності до групи, що посилює здатність справлятися з наслідками стресу.

Основні *психологічні чинники* дитячих груп підтримки: безпечний простір (доброзичлива і довірлива соціальна атмосфера); безумовне прийняття кожної дитини; постійна система підтримки (підтримка, заохочення, похвала); включення в різноманітні заняття, в ігрову діяльність, у спілкування з іншими дітьми; активність кожної дитини; позитивні стосунки з дітьми; позитивні зразки для наслідування.

Висновки. Результати дослідження свідчать про те, що у всіх дітей – вимушених переселенців виявлено *проблеми соціалізації* (зокрема, високу невдоволену потребу у спілкуванні, тоді як для багатьох дітей, які взяли участь у дослідженні, взаємини з однолітками набувають високої значущості; *труднощі у спілкуванні* через низький рівень розвитку навичок соціальної взаємодії і комунікативних навичок; *порушення спілкування* – відчуження від інших, байдужість, неадекватна поведінка) і *підвищену тривожність і емоційну напруженість* (основною причиною яких є невдоволення багатьох значущих потреб, зокрема, потреби у безпеці і афіліативної потреби). Надмірне перебування дітей у віртуальному світі посилює ці проблеми (адже більша сконцентрованість інтересів у віртуальний, а не в реальний світ не сприяє розвитку у дітей соціальних здібностей і становленню їхнього соціального досвіду, не розвиває здатності бути адекватним ситуації та ін.). У дітей, які бачили жахи війни (тобто зазнали психологічного травмування), зафіксовано більше проявів *тривожності й астеничного стану* (стану нервового виснаження), ніж у дітей, яких вдалося швидко евакуювати із небезпечних місць. У разі астеничного стану різко підвищуються фізична і інтелектуальна втомлюваність, знижується працездатність і продуктивність діяльності; погіршується пам'ять, увага; з'являється дратівливість.

Такі особливості соціального розвитку не тільки зменшують можливості дітей адаптуватися до нових соціальних умов (що, своєю чергою, приведе до значних проблем у стосунках з

однолітками, до серйозних труднощів у навчанні, погіршить психологічний стан), а й знижують здатність справлятися з негативними наслідками психологічних травм. Тому підвищення соціалізованості і нормалізація психологічного стану стає важливим завданням тих, хто працює з дітьми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бокатов В. Заметки после лекции Дитти Марчер (Дания). Киев, 1.04.2014. URL: <http://bodydynamic-2.by/zametki-posle-lekcii-ditti-marcher-daniya-kiiev-1042014>.
2. Кононко О.Л. Запорука особистісного зростання дошкільника. *Дошкільне виховання*. 1999. № 10. С. 3–5.
3. Могильський А.П. Культура і особистість : монографія. Київ : Вища школа, 2002. 302 с.
4. Надання медико-соціальних послуг дітям та молоді на основі дружнього підходу : методичні рекомендації / О.А. Голоцван, С.І. Осташко, О.М. Мешкова та ін. Київ : Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), 2008. 179 с.
5. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків конфлікту : навчальний посібник. Том 2. Київ. 2018. 240 с.
6. Остер Дж., Гоулд П. Рисунок в психотерапии / перевод с англ. Москва. 2000.
7. Сергєєнкова О.П. Вікова психологія : навчальний посібник. / О.П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О.В. Пасека. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
8. Сторож О.В. Особливості адаптації дітей шкільного віку до навчання в умовах постійних тривог. *Габітус*. Вип. 43, 2022, с. 89–94.
9. Шістко Л.О. Особистісні детермінанти соціально-психологічної адаптивності дітей шкільного віку в умовах війни. *Габітус*. Вип. 43. 2022, с. 95–102.
10. Юнг К.Г. Структура психики и процесс индивидуализации. Санкт-Петербург, 1996. 209 с.
11. Children of War. Helping with Traumatic Stress. A Guide for Parents, Teachers & Group Workers. URL: http://www.lifeinpalestine.org/files/palestine/english/trauma_english.pdf.
12. Coping with unconfirmed death: tips for Caregivers of children and teens. *NCTSN*. URL: http://www.nctsn.org/sites/default/files/assets/pdfs/Coping_with_Unconfirmed_Death.pdf.
13. Stott D.H. Classification of Behavior Disturbance Among School-Age Students: Principles, Epidemiology and Syndromes. URL: [https://doi.org/10.1002/1520-6807\(197107\)8:3<232::AID-PITS2310080306>3.0.CO;2-H](https://doi.org/10.1002/1520-6807(197107)8:3<232::AID-PITS2310080306>3.0.CO;2-H).

REFERENCES

1. Bokatov, V. (2014). *Zametki posle lektsyy Dytyy Marcher (Danyya)*. Kyev, 1.04.2014 [Notes after the lecture by Ditty Marcher (Denmark), Kyiv, 01.04.2014]. Retrieved from: <http://bodydynamic-2.by/zametki-posle-lekcii-ditti-marcher-daniya-kiiev-1042014> [in Russian].
2. Kononko, O.L. (1999). *Zaporuka osobystisnoho zrostannya doshkil'nyka [The key to the personal growth of a preschooler]*. Doshkil'ne vykhovannya [Preschool education]. No. 10, 3–5 [in Ukrainian].
3. Mohyl's'kyu, A.P. (2002). *Kul'tura i osobystist' [Culture and personality]*. Kyiv. Vyshcha shkola [in Ukrainian].
4. Holotsvan, O.A., Ostashko, S.I., Meshkova, O.M. (2008). *Nadannya medyko-sotsial'nykh posluh dityam ta molodi na osnovi druzhn'oho pidkhodu: Metodychni rekomendatsiyi [Providing medical and social services to children and youth based on a friendly approach: Methodological recommendations]*. Kyiv. Dytyachyy fond OON (YUNISEF) [United Nations Children's Fund (UNICEF)]. [in Ukrainian].
5. Tsarenko, L. (2018). *Osnovy reabilitatsiyanoi psykholohiyi: podolannya naslidkiv kryzy: navchal'nyy posibnyk. Tom 2 [Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of conflict. Tutorial. Volume 2]*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Oster, Dzh., Hould, P. (2000) *Rysunok v psykhoterapii [Drawing in psychotherapy]*. Moscow [in Russian].
7. Serhyeyenkova, O.P. (2012). *Vikova psykholohiya: navchalnyi posibnyk [Age psychology: teaching manual]*. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury [in Ukrainian].
8. Storozh, O.V. (2022). *Osoblyvosti adaptatsiyi ditey shkil'noho viku do navchannya v umovakh postyinykh tryvoh [Peculiarities of school-age children's adaptation to learning in conditions of constant anxiety]*. *Habitus*, No. 43, 89–94 [in Ukrainian].
9. Shistko, L.O. (2022). *Osobystisni determinanty sotsial'no-psykholohichnoyi adaptyvnosti ditey shkil'noho viku v umovakh viyny [Personal determinants of social and psychological adaptability of school-age children in war conditions]*. *Habitus*, No. 43, 95–102 [in Ukrainian].
10. Yunh, K.H. (1996). *Struktura psykhyky y protsessy yndyvydualyzatsyy [The structure of the psyche and the process of individualization]*. Sankt-Peterburg [in Russian].

11. Children of War. Helping with Traumatic Stress. A Guide for Parents, Teachers & Group Workers. Retrieved from: http://www.lifeinpalestine.org/files/palestine/english/trauma_english.pdf.
12. Coping with unconfirmed death: tips for Caregivers of children and teens. NCTSN. Retrieved from: http://www.nctsn.org/sites/default/files/assets/pdfs/Coping_with_Unconfirmed_Death.pdf (Last accessed: 02.04.2023).
13. Stott, D.H. Classification of Behavior Disturbance Among School-Age Students: Principles, Epidemiology and Syndromes. Retrieved from: [https://doi.org/10.1002/1520-6807\(197107\)8:3<232::AID-PITS2310080306>3.0.CO;2-H](https://doi.org/10.1002/1520-6807(197107)8:3<232::AID-PITS2310080306>3.0.CO;2-H).

УДК 316.621:159.942.5-053.6]:808.51
 DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-2-7>

БАР'ЄРИ ПУБЛІЧНИХ ВИСТУПІВ ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМ РІВНЕМ КОМУНІКАТИВНОЇ КРЕАТИВНОСТІ

Саннікова О. П.

*доктор психологічних наук, професор,
 професор кафедри психології,
 завідувач кафедри загальної та диференційної психології
 ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
 імені К.Д. Ушинського»
 вул. Фонтанська дорога, 4, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-3961-2103
osanniland@gmail.com*

Шевченко Н. Ф.

*доктор психологічних наук, професор,
 професор кафедри психології
 Запорізький національний університет
 вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-5297-6588
shvchenkonf.20@gmail.com*

Ключові слова: *особистість підлітка, комунікативна креативність, бар'єри спілкування, бар'єр публічних виступів, структура, індивідуально-психологічні особливості.*

Презентована стаття спрямована на виклад результатів дослідження індивідуально-психологічних особливостей переживання бар'єрів публічних виступів підлітків, котрі характеризуються різним рівнем комунікативної креативності. Актуальність проблеми пов'язана зі збільшенням різних психоемоційних та особистісних чинників, які саме у підлітковому віці заважають особистості виявити свій творчий потенціал, презентувати свої творчі здобутки і налагодити адекватне спілкування з іншими людьми, особливо у ситуаціях творчої самопрезентації. Встановлено, що страх перед публічним виступом, перед іншими людьми призводить до переживання психологічних бар'єрів, які гальмують творчий процес, процес спілкування, процес саморозвитку підлітка. Теоретично розглянуті поняття комунікативної креативності та бар'єру публічних виступів, розглянуті компоненти кожного феномену як складної властивості особистості. Уточнено структуру бар'єра публічних виступів та компонентний склад його показників. Емпірично перевірялося припущення про наявність індивідуально-психологічної специфіки бар'єрів спілкування у підлітків, які різняться рівнем комунікативної креативності. Провідними методами дослідження є теоретико-методологічний аналіз літератури та емпіричне дослідження співвідношення показників вибраних властивостей особистості, які є релевантними проблемі та меті дослідження. Встановлені значимі додатні і від'ємні кореляційні зв'язки між показниками комунікативної креативності підлітків та бар'єра публічних виступів. За допомогою якісного аналізу (методу асів та профілів) доведено, що особи, які схильні до комунікативної креативності, характеризуються стійкістю до переживань бар'єрів спілкування. Представники групи підлітків із низькими значеннями загального показника комунікативної креативності характеризуються протилежними якостями, що свідчить про домінування

у структурі рис їхньої особистості властивостей, що провокують і супроводжують переживання бар'єрів публічних виступів.

PUBLIC SPEAKING BARRIERS OF ADOLESCENTS WITH DIFFERENT LEVELS OF COMMUNICATIVE CREATIVITY

Sannikova O. P.

*Dr. Sc. in Psychology, Professor,
Professor at the Department of Psychology,
Head of the Department of General and Differential Psychology
State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University
named after K.D. Ushinsky",
Fontanskaya road, 4, Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0003-3961-2103
osanniland@gmail.com*

Shevchenko N. F.

*Dr. Sc. in Psychology, Professor,
Professor at the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University,
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5297-6588
shevchenkonf.20@gmail.com*

Key words: *adolescent personality, communicative creativity, communication barriers, public speaking barrier, structure, individual-and-psychological features.*

The article is aimed at the results presentation of the research of the individual-and-psychological features of the public speaking barriers experience of teenagers, who are characterized by different levels of communicative creativity. The urgency of the problem is related to the increase of various psycho-emotional and personal factors, which prevent individuals from revealing their creative potential in adolescent age, presenting their creative achievements and establishing adequate communication with other people, especially in situations of creative self-presentation. It has been established that the fear of public speaking, in front of other people, leads to the experience of psychological barriers that inhibit the creative process, the process of communication, and the process of self-development of an adolescent. The concepts of the communicative creativity and the public speaking barrier have been theoretically considered; the components of each phenomenon have been considered as a complex personality property. The structure of the public speaking barrier and the component composition of its indicators have been clarified. The assumption about the presence of individual and psychological specifics of communication barriers among adolescents, who differ in the level of communicative creativity, has been empirically tested. The leading research methods are the theoretical-and-methodological analysis of the literature and the empirical study of the ratio of the selected personality properties indicators, which are relevant to the problem and goal of the study. Significant positive and negative correlations between indicators of the communicative creativity of adolescents and the public speaking barrier have been established. With the help of qualitative analysis (method of aces and profiles), it has been proven that persons who are prone to communicative creativity are characterized by resistance to experiencing communication barriers. Representatives of the group of adolescents with low rates of the general indicator of communicative

creativity are characterized by the opposite qualities, which indicates the dominance in the structure of their personality traits of properties that provoke and accompany the experience of public speaking barriers.

Постановка проблеми. У статті порушено питання переживання психологічних бар'єрів та їх ознак, які пов'язані зі спілкуванням підлітків, зокрема, розглядаються бар'єри публічних виступів (оприлюднення своїх досягнень у навчальній діяльності, в життєдіяльності, в творчості). Відомо, що переживання психологічних бар'єрів ускладнює протікання процесу психологічних новоутворень, які важливі для цього віку, а наявність бар'єрів спілкування є основною причиною порушень особистісної соціалізації підлітків, виникнення конфліктних ситуацій, порушення самооцінки, самопрезентації тощо.

У літературі обговорюються види бар'єрів спілкування: естетичні, мотиваційні, інтелектуальні, етичні, ситуативні (виникають у разі певних ситуацій), моральні, бар'єр негативних емоцій тощо. Спеціально розробляються психологічні тренінги з подолання бар'єрів спілкування у підлітковому віці, застосовуються індивідуальні та групові форми роботи з використанням таких методів, як тренінгові заняття, вправи, ситуації, інформаційні повідомлення, рольові ігри, дискусії, мозковий штурм та інші, які сприяють розвитку культури спілкування з однолітками та дорослими, формуванню почуття впевненості у собі [4].

Сучасна вітчизняна та пострадянська психологія розробляє цю проблему в контексті діяльнісного підходу, який обґрунтований М.Й. Борисевським, Г.С. Костюком, С.Д. Максименком, В.О. Татенком. Із зазначених позицій вивчався феномен психологічних бар'єрів такими вченими, як О.Ф. Бондаренко, В.К. Вілюнас, Т.С. Кириленко, А.В. Массанов, А.О. Саннікова, Т.М. Титаренко, Т.С. Яценко та ін. [8].

Вивчаються чинники психологічних бар'єрів, серед яких важливими визнають індивідуально-психологічні особливості особистості (скритність, скромність, типи темпераменту), особистісні відносини між співрозмовниками, недовіра, несприйняття іншого, відсутність зворотного зв'язку (рефлексії), несприйняття до уваги комуніканта [3]. Проводилися дослідження, які спрямовані на вивчення особливостей розвитку креативності учнів підліткового віку в особливих умовах спілкування – в умовах дистанційного навчання [9; 10].

Водночас слід відзначити дефіцит досліджень, спеціально спрямованих на вивчення саме бар'єрів публічного виступу, де особа виступаючого перебуває у центрі уваги великої кількості людей.

У літературі, присвяченій цій проблемі, вивчається переважно феномен хвилювання перед виступом, перед доповіддю, перед великою аудиторією глядачів, що засновується на різних психологічних механізмах переживання і виявляється в таких найбільш узагальнених станах, як сценічний комфорт і дискомфорт, який спричинює появу бар'єрів публічних виступів [5; 6].

У цьому дослідженні емпірично перевірялося припущення про наявність індивідуально-психологічної специфіки бар'єрів спілкування в умовах підвищеної уваги інших (публічних виступів) у підлітків, які різняться рівнем комунікативної креативності.

Пристаючи до дослідження, ми виходили з таких міркувань:

- по-перше, психологічні бар'єри (труднощі, блоки) і прояви творчості особистості бажано розглядати в єдиній сфері;

- по-друге, важливо враховувати той віковий період обстежених, де ця сфера життєдіяльності є однією з найважливіших;

- по-третє, необхідна наявність адекватного надійного та валідного психодіагностичного інструментарію, спрямованого на вивчення психологічних феноменів, що вивчаються.

Що стосується першого зауваження, то найбільш важливою сферою життєдіяльності для всіх людей є соціальна сфера, спілкування з іншими людьми. Друге зауваження пов'язане з віковим періодом, у якому ця сфера життя людини є важливим чинником її розвитку, а це підлітковий період. З огляду на те, що у підлітковому віці змінюються стосунки з оточуючими, виникають нові способи спілкування, формується новий досвід, який не тільки може збагатити комунікативний потенціал особистості, а й призвести до появи певних труднощів, переживань, або загострення бар'єрів спілкування, у підлітків з різною комунікативною креативністю бар'єри можуть виявлятися по-різному.

Мета дослідження полягає у теоретико-емпіричному дослідженні індивідуально-психологічних особливостей бар'єрів публічних виступів у підлітків, які різняться рівнем комунікативної креативності. Завдання дослідження – розглянути основні характеристики комунікативної креативності; надати психологічну структуру бар'єру публічних виступів та дослідити його компоненти; вибрати психодіагностичні методики, які є релевантними меті нашого дослідження; вивчити індивідуально-психологічні особливості бар'єру в

осіб підліткового віку, різною мірою схильних до комунікативної креативності.

Результати дослідження. Провідними методами є теоретико-методологічний аналіз літератури та емпіричне дослідження за допомогою тестування показників вибраних властивостей особистості, котрі є релевантними проблемі та меті роботи. Емпіричне дослідження проводилося протягом 3 місяців (формування вибірки та робота з її представниками). У ньому брали участь 94 підлітки шкіл міст Одеса та Запоріжжя віком від 14 до 17 років.

Психодіагностичним інструментарієм ми вибрали: «Тест-опитувальник комунікативної креативності» (Ольги Саннікової, Руслани Белоусової) та методику «Диференціальна діагностика схильності особистості до переживання бар'єрів публічних виступів» (Анастасії Саннікової), у яких зазначені психологічні феномени розглядалися з позицій континуально-ієрархічного підходу [7]. Апробація методик проводилась кожні 3–5 років. Обидві україномовні методики останню апробацію пройшли у 2019 та 2020 рр. Результати перевірки методик на надійність і валідність високі ($p \leq 0,01$). Відповідність цього інструментарію цілям та задачам роботи, високий ступінь надійності, валідності та дискримінативності, а також допустимий вік обстежених (з 14 років) зумовили наш вибір.

Нагадаємо, що кожний компонент (шкала) «Тесту-опитувальника комунікативної креативності» [1] є біполярним континуумом, що презентований додатнім та від'ємним полюсами. Додатній полюс насичений психологічними характеристиками, які несуть інформацію *про високий рівень* показників, що становлять структуру комунікативної креативності (легкість, емоційну стійкість, маніпулятивність, конфліктність, експресивність тощо). Від'ємний полюс охоплює характеристики, що стосовно додатного полюсу є протилежними за своїм психологічним змістом. Зазначимо, що кожний полюс не оцінюються як «хороший» або «поганий», а лише містить протилежні тенденції континууму кожного показника.

Такий саме біполярний підхід використаний у розробці методики «Диференціальна діагностика схильності особистості до переживання бар'єрів публічних виступів» (Анастасії Саннікової) [2]. Характеристики компонентів (складників, показників) бар'єра спілкування (появи труднощів у оприлюдненні результатів своєї творчості, результатів своєї діяльності, виникненні страху сцени, страху публічного виступу тощо) теоретично обґрунтовані та емпірично верифіковані.

Структура *бар'єра публічних виступів* містить: психофізіологічний складник; емоційний (емоційний тонус бар'єра); когнітивний (ступінь розу-

міння та сприйняття ситуації виступу); конативний, або поведінковий; контроль-регулятивний (відбиває особливості регулятивного і вольового потенціалу особистості); мотиваційно-ціннісний складник (потреба у сценічній діяльності; ступінь інтенсивності, сила і характер професійної мотивації); ергічний (енергетичний); загальну схильність до «стоп-реакцій» (схильність до періодичних зупинок дій, «емоційних пробок», до ступору, завмирання, заціпеніння) та композитну оцінку (індекс сценічного бар'єра).

У таблиці 1 надані коефіцієнти кореляцій між показниками комунікативної креативності та схильності до бар'єра публічного виступу.

Під час аналізу табл. 1 виявлено такі цікаві факти: показники КЛс, КСп, КН, КЕс, ККт від'ємно пов'язані із більшістю показників бар'єра виступів на 1% ($p \leq 0,01$) та 5% ($p \leq 0,05$) рівнях. Лише шкали КМа (маніпулятивність), ККф (конфліктність) виявляють додатні взаємозв'язки з показниками бар'єрів Бем, БКг, БК-Р, БСтп на 1% рівні.

Результати кореляційного аналізу свідчать про взаємозв'язок феноменів, що вивчаються, що вказує на доречність переходу до якісного аналізу даних, який допоможе розкрити зміст виявлених зв'язків. Якісний аналіз проводився методами асів і профілів. Це дозволило вивчити особливості психологічних бар'єрів публічних виступів у підлітків з високим і низьким рівнями креативності у спілкуванні.

Отже, з усієї вибірки вибрано 2 групи осіб. Першу групу (ККр+) становили особи з високими значеннями загального показника креативності (9 підлітків), другу (ККр-) – підлітки з найменшими значеннями цього показника макіавеллізму (8 осіб). На рис. 1 надано профілі бар'єрів публічних виступів цих двох груп обстежених. На вісі ОХ розташовані показники цього бар'єра, на вісі ОУ – їх значення, що надані у балах. Максимальне значення дорівнює 32 балам, мінімальне – 1 бал. Середня лінія ряду проходить через позначку в 16 балів. Значення кожного показника, що знаходиться вище середньої лінії ряду, тяжіють до додатного полюсу, а ті, що розташовані нижче середньої лінії ряду, відповідно, до від'ємного полюсу.

Розглянемо специфіку сценічних бар'єрів кожної групи окремо, спираючись на рис. 1 і табл. 1.

Насамперед визначимо домінуючі показники бар'єру двох груп підлітків: з високим (ККр+) і низьким (ККр-) рівнями загального показника комунікативної креативності.

Нагадаємо, що кожний із показників схильності до переживання публічного бар'єра по-своєму «маркірує» ситуацію виступу специфічними характеристиками. Комбінація «маркерів», їх якіс-

Таблиця 1

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками комунікативної креативності та схильності до бар'єра спілкування (публічного виступу)

Показники комунікативної креативності	Показники схильності до бар'єрів публічних виступів							
	БПф	БЕМ	БКГ	БКн	БК-Р	БЕрг	БСтп	ІнБ
КЛс	-216*	-280**	-256*		-236*		-232*	-287**
КСп	-226*			-284**		-263*		
КН		-229*		-260*			-242**	-326**
ККф		316**	272**	245*		-209*		307**
КЕс	-220*				-294**			
КМа		301**	221*					
КЕк					305**		220**	
ККт	-250*							-237*
ЗПКК				211*		-264*		

Примітка: Тут і на рис. 1: 1) (N=94); 2) нулі і коми опущені; 3) позначення «*» означає 5% рівень значущості ($p < 0,01$); 3) умовні скорочення показників бар'єра спілкування: БПф – психофізіологічний компонент; БЕМ – емоційний; БКГ – когнітивний; БКн – конативний (поведінковий); БК-Р – контрольно-регулятивний показник; БЕрг – ергічний (енергетичний) компонент, БСтп – показник загальної схильності до переживання бар'єра, до «стоп-реакцій», ІнБ – індекс бар'єра публічних виступів, труднощів спілкування; 4) скорочення показників комунікативної креативності: Шкала 1 – КЛс – легкість у спілкуванні, Шкала 1 – КСп – схильність до самопрезентації, Шкала 1 – КН – незалежність, Шкала 1 – ККф – конфліктність, Шкала 1 – КЕс – емоційна стійкість у спілкуванні, Шкала 1 – КМа – схильність до маніпуляцій (маніпулятивність), Шкала 1 – КЕк – експресивність, Шкала 1 – ККт – комунікативна компетентність і вторинний ЗПКК – загальний показник комунікативної креативності (композитна оцінка). ІнБ = (\sum Шк. I–V, VII, VIII) : 7.

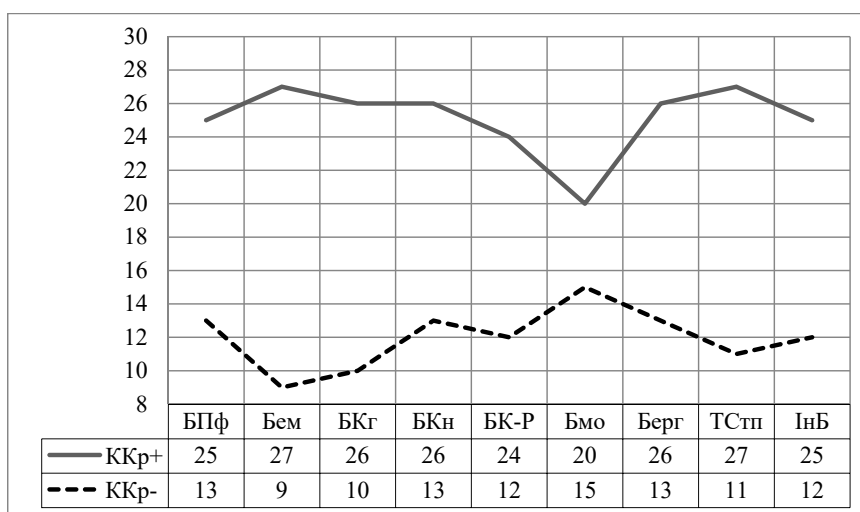

Рис. 1. Профілі показників схильності до переживання бар'єра публічних виступів осіб високим (ККр+) і низьким (ККр-) рівнями загального показника комунікативної креативності

но-кількісне поєднання, ступінь їх проявів визначають характер переживання бар'єра, його рівень і тип [8]. Комбінація показників характеризує психологічний портрет осіб кожної групи.

Але почнемо з «бар'єрних» підлітків (див. рис. 1), якими стала група осіб з низьким рівнем загального показника комунікативної креативності, тобто з представників групи «ККр-». Саме їм властиве поєднання таких показників бар'єра, як БЕМ (емоційний), БКГ (когнітивний), БКн (конативний, поведінковий), БЕрг (ергічний, енергетич-

ний) компоненти та БСтп (показник «стоп-реакцій»). Саме це поєднання визначає психологічний профіль підлітків, у яких виявилася схильність до переживання бар'єра публічного виступу (значення всіх показників перебувають у додатному просторі континууму).

Спираючись на психологічний опис кожного показника [2; 6; 8], можна вважати, що представникам цієї групи підлітків властиві сильна нерво-психічна напруга, емоційний неспокій, хвилювання, страх різного ступеня й етіології, страх перед

глядачами, страх ганьби, провалу, страх перед авторитетними людьми, перед недобррозичливою реакцією публіки і таке інше (Бем+ тенденція до додатного полюсу). Високі значення когнітивного показника (БКг+) характеризують підлітків як розгублених, з думками про можливий провал, із забуваннями тексту під час виступу або перед самим його початком, у них плутаються думки, увага слабка, вони не завжди можуть чітко пояснити, що відбувається. Конативний показник бар'єра (БКн+) характеризує особливості поведінки, які засновані на зовнішніх проявах рухової активності особистості і у такому випадку характеризується тим, що експресія, поведінка відображає ставлення до публічного виступу і переживань, які підлітки переживають. Зовні це може виявитися у скутості, ступорі, розгубленості, помилках, у неадекватній поведінці щодо ситуації або в метушливості (рухи є перебільшено виразними), у неможливості почати виступ, у зривах діяльності. Енергетичний показник сценічного бар'єра (БЕрг+) підлітків цієї групи характеризується відчуттям емоційного спустошення, занепаду, перевтоми, хронічної втоми тощо. У представників цієї групи може виникати схильність до «стоп-реакцій» (БСтп+), яка характеризується переживаннями, які можуть блокувати виступ аж до нападів паніки.

На відміну від представників цієї групи, підлітки групи «ККр+» характеризуються переважно відсутністю негативних переживань, пов'язаних із публічним виступом, і навіть наявністю приємного емоційного збудження, підйому (БЕМ-). Ці особи позитивно ставляться до ситуації сценічного виступу, мають високий рівень самовладання на сцені (БК-Р-), добре контролюють свої відчуття, думки, свою поведінку, виразні рухи, міміку саме під час публічних виступів. Навіть якщо виконавці

здійснюють помилку або відбувається збій діяльності, то представники цього типу емоційності можуть легко приховати і виправити помилку. Такі підлітки зосереджують увагу на своїх завданнях під час виступу, навіть перед авторитетною аудиторією, їхні думки спрямовані на успіх, на розуміння й аналіз своєї діяльності (БКг-). Водночас підлітки відрізняються своєю внутрішньою свободою від усіх «особистих» емоцій (БСтп-) і при цьому здатні переживати емоції, що пов'язані з їхньою діяльністю.

Висновки. Результати проведеного дослідження уможливили такі узагальнення:

1. Уточнено структуру бар'єра публічних виступів та покомпонентний склад його показників. Кожний із цих показників по-своєму «маркує» сценічну ситуацію. Комбінація «маркерів», їх якісно-кількісне поєднання, ступінь їх проявів визначає характер переживання сценічного бар'єра, його рівень і тип.

2. Встановлено, що особи, які схильні до комунікативної креативності, характеризуються стійкістю до переживань бар'єрів публічного спілкування, бар'єра виступу. Представники групи підлітків з протилежними проявами комунікативної креативності (низькі значення загального показника креативності) характеризуються протилежними якостями, що свідчить про домінування у структурі рис їх особистості властивостей, що не гальмують, а навпаки, провокують і супроводжують переживання бар'єрів публічних виступів.

Подальше вивчення вибраної проблематики ми пов'язуємо із дослідженням індивідуально-психологічних особливостей бар'єрів публічних виступів вікової категорії старшого, зокрема юнацького віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. А. с. 33970 Україна. Диференціальна діагностика схильності до переживань сценічних бар'єрів / А.О. Саннікова ; заяв. 05.05.2010 ; опубл. 05.07.2010. 63 с.
2. А. с. 8832 Україна, МОН. Тест-опитувальник комунікативної креативності / О.П. Саннікова, Р.В. Белоусова. № 8649 ; заяв. від 01.10.2003; опубл. 24.11.2003. 16 с.
3. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.
4. Мостепан К.В. Бар'єри спілкування підлітків: психологічна характеристика. *Актуальні проблеми сучасної психології* : матеріали II Всеукр. наук. інтернет-конф., м. Одеса, 15 жовт. 2021 р. Одеса, 2021. С. 113–119.
5. Саннікова А.О. Індивідуально-психологічні особливості психологічних бар'єрів. *Наука і освіта*. 2014. № 9/ СХХVI. С. 169–174.
6. Саннікова А.О. Особливості переживання сценічних бар'єрів. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2009. Т. 2, № 26 (50). С. 144–148.
7. Саннікова О.П. Континуально-ієрархічна модель особистості. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3–4 (73–74). С. 166–177.
8. Саннікова О.П., Саннікова А.О. Сценічні бар'єри: диференціально-психологічний підхід. Одеса : ВМВ, 2014. 238 с.

9. Шевченко Н.Ф., Горбань Г.О. Особливості розвитку креативності в учнів підліткового віку в умовах дистанційного навчання. *Журнал сучасної психології*. 2023. № 1. С. 131–138. URL: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-1-16>.
10. Shevchenko N. Features of formation of value-and-semantic mindsets in adolescence. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної ПСИХОЛОГІЇ»*. 2022. № 56. С. 189–210. URL: <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/257986/254833>.

REFERENCES

1. Sannikova, A.O. (2010). *Ukrainian Copyright certificate No. 33970* [in Ukrainian].
2. Sannikova, O.P. (2003). *Ukrainian Copyright certificate No. 8832. MON* [in Ukrainian].
3. Bulakh, I.S. (2003). *Psykhologhiia osobystisnoho zrostannia pidlitka*. Kyiv: NPU im. M.P. Drahomanova [in Ukrainian].
4. Mostepan, K.V. (2021). Bariery spilkuвання pidlitkiv: Psykhologhichna kharakterystyka. In *Aktualni problemy suchasnoi psykhologhii* (pp. 113–119). Odesa [in Ukrainian].
5. Sannikova, A.O. (2009). Osoblyvosti perezhyvannia stsenichnykh barrieriv. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*, 2(26 (50)), 144–148 [in Ukrainian].
6. Sannikova, A.O. (2014). Indyvidualno-psykhologhichni osoblyvosti psykhologhichnykh barrieriv. *Nauka i osvita*, 9/ SXXVI, 169–174 [in Ukrainian].
7. Sannikova, O.P. (2018). Kontynualno-ierarkhichna model osobystosti. *Psykhologhiia i suspilstvo*, 3–4 (73–74), 166–177 [in Ukrainian].
8. Sannikova, O.P., & Sannikova, A.O. (2014). *Stsenichni bariery: Dyferentsialno-psykhologhichni pidkhid*. Odesa: VMV [in Ukrainian].
9. Shevchenko, N.F., & Horban, H.O. (2023). Osoblyvosti rozvytku kreatyvnosti v uchniv pidlitkovoho viku v umovakh dystantsiinoho navchannia. *Zhurnal suchasnoi psykhologhii*, 1, 131–138. Retrieved from: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-1-16> [in Ukrainian].
10. Shevchenko, N. (2022). Features of formation of value-and-semantic mindsets in adolescence. *Zbirnyk naukovykh prats «Problemy suchasnoi PSYKHOLOHII»*, 56) 189–210. Retrieved from: <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/257986/254833> [in English].

ЕМОЦІЇ ТА РЕЗИЛІЄНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Ткалич М. Г.

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології*

Запорізький національний університет;

директор дослідницької лабораторії «Рейтинг Лаб» (Київ, Україна)

orcid.org/0000-0003-4101-9659

mtkalych@gmail.com

Ключові слова: *психоемоційні стани, емоції, резилієнтність, складні життєві обставини, життєві плани, горизонт планування, воєнний час.*

Стаття присвячена аналізу результатів емпіричного дослідження емоційних станів та рівня резилієнтності особистості, яка перебуває у складних життєвих обставинах, а саме під час війни. Визначено теоретичні підходи до досліджень, проаналізовано останні дослідження емоцій, стійкості, життєстійкості та чинників, що їх можуть визначати. Обґрунтовано важливість дослідження емоційних станів та стійкості (резилієнтності) під час війни, яка розглядається як складна життєва ситуація. Підкреслено важливість здатності пережити ці складні життєві обставини, втримати хороший рівень життєстійкості, використовувати ефективні копінг-стратегії та бути резилієнтним, що в майбутньому дасть хороший поштовх до посттравматичного зростання. У статті подано аналіз результатів емпіричного вивчення психоемоційних станів та резилієнтності особистості (n=700). Визначено, що психоемоційні стани мешканців України тяжіють до негативного полюса, хоча дисбаланс емоцій між позитивними та негативними є незначним. Планування життя (горизонт планування) звужено у більшості респондентів, майже половина планує своє життя або на дуже обмежений період, або не планує взагалі. Відповідно до результатів резилієнтність перебуває на досить високому рівні як для другого року війни, що також може підтверджувати дані досліджень, які показують зростання стійкості через складні життєві ситуації, пережиту травму і є ознакою посттравматичного зростання. Вікові показники по всіх категоріях питань не показують суттєвих відмінностей, при цьому знайдені окремі гендерні відмінності в психоемоційних станах і в рівні резилієнтності. Визначені умови підвищення резилієнтності. Підкреслено необхідність подальшого дослідження психоемоційних станів та резилієнтності у динаміці із залученням більшої кількості змінних.

EMOTIONS AND PERSONAL RESILIENCE IN COMPLEX LIFE CIRCUMSTANCES

Tkalych M. H.

*Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Professor at Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine;
Director of the Research Laboratory
CEO, "Rating Lab" (Kyiv, Ukraine)
orcid.org/0000-0003-4101-9659
mtkalych@gmail.com*

Key words: *psycho-emotional states, emotions, resilience, difficult life circumstances, life plans, planning horizon, wartime.*

The article is devoted to the analysis of the results of an empirical study of emotional states and the level of resilience in difficult life circumstances, namely during a war. Theoretical approaches to research have been defined, the latest research on emotions, resilience, vitality and factors that can determine them have been analyzed. The importance of the study of emotional states and stability (resilience) during the war, which is considered as a difficult life situation, has been substantiated. The importance of the ability to survive these difficult life circumstances, to maintain a good level of vitality, to use effective coping strategies and to be resilient has been emphasized, which in the future will give a good impetus to post-traumatic growth. The article presents an analysis of the results of an empirical study of psycho-emotional states and personality resilience (n=700). It has been determined that the psycho-emotional states of the residents of Ukraine tend towards the negative pole, although the imbalance of emotions between positive and negative is insignificant. Life planning (planning horizon) is narrowed by most respondents, almost half of them plan their life either for a very limited period or not at all. According to the results, resilience is at a fairly high level for the second year of the war, which can also support research data that show increased resilience due to difficult life situations, experienced trauma and is a sign of post-traumatic growth. Age indicators for all categories of questions do not show significant differences, while separate gender differences were found in psycho-emotional states and in the level of resilience. Conditions for increasing resilience have also been defined. The need for further research into psycho-emotional states and resilience in dynamics with the involvement of a larger number of variables has been emphasized.

Постановка проблеми. Нині життя громадян України супроводжується складними переживаннями, високим рівнем стресу, які випробовують нашу здатність адаптуватися та впоратися з труднощами. Ядром життєвої ситуації особистості визначається подія, у разі взаємодії з якою особистість наділяє її особистісним сенсом, спираючись на досвід та індивідуально-особистісні особливості. Складні життєві ситуації характеризуються порушенням впорядкованості ходу життя людини, і вона не може розв'язати ту або іншу проблему за допомогою звичних схем та патернів поведінки. Джерелом життєвої трудності можуть бути як власні дії індивіда, так і спричинені впливом середовища.

У такі часи, як війна, яка, безумовно, належить до ряду складних життєвих ситуацій та обставин життя, емоції стають невід'ємною частиною нашого життя, відіграючи важливу роль у нашій реакції на стрес та відновлення. Важливим видається дослідження здатності пережити ці складні життєві обставини, втримати хороший рівень життєстійкості, використовувати ефективні копінг-стратегії та бути резилієнтним, що в майбутньому дасть хороший поштовх до посттравматичного зростання. Резилієнтність особистості, яка є здатністю пристосовуватися, відновлюватися та розвиватися після негативних життєвих подій, стає ключовим фактором у визначенні, як ефективно ми можемо подолати

випробування та зберегти психологічне благополуччя.

Важливим науковим підґрунтям емпіричних досліджень психологічних станів особистості в умовах воєнного часу є роботи з предикторів психологічного здоров'я [6]; природи та структури життєстійкості [4]; досліджень резиліентності [1; 3]; суб'єктивного розуміння життєстійкості як динамічної ознаки психологічного благополуччя [8] та як його передумови [9].

Серед актуальних психологічних досліджень, які пов'язані із психологічною травматизацією та змінами у поведінці людини внаслідок військових дій, можна відзначити вивчення психологічних наслідків тривалих воєнних конфліктів [4]; стратегій поведінки людини та рівнів життєстійкості в умовах воєнного часу [5].

Мета статті – проаналізувати результати вимірювання емоційних станів, рівня резиліентності у складних життєвих обставинах під час війни, а також визначити особливості планування життя та соціо-демографічні відмінності у результатах.

Результати дослідження. Для аналізу емоційних станів та рівня резиліентності у складних життєвих обставинах в умовах війни використовувалися розроблені лабораторією «Рейтинг Лаб» інструменти, що представлені на платформі «Рейтинг Онлайн» [2]. Вибірка дослідження загалом становила 700 осіб, репрезентативна за статтю, віком, рівнем доходів, регіоном проживання. За статтю: 70,9% жінок та 29,1% чоловіків. За віком: 41,3% (18–35 років), 36,8% (36–50 років), 21,9% (51 та старші).

Спочатку проаналізуємо емоційні стани (переживання тих чи інших емоцій), потім звернемося до горизонту планування як здатності будувати життєві плани та бачити майбутнє, а далі перейдемо до аналізу рівня резиліентності та її особливостей.

Факторний аналіз *емоційних станів* дозволив розділити емоції на 2 частини: позитивні (натхнення, радість, інтерес, задоволення, спокій, закоханість) та негативні (хвилювання, страх, сум, розчарування, злість) (таблиця 1). Сумарна дисперсія двох факторів становить 58,4%. Байдушність не потрапила в жодну групу, тому була прибрана з аналізу.

Можемо бачити, що загалом негативні емоції за своєю інтенсивністю переважають, але не суттєво. Найбільше респондентам притаманне хвилювання, сум та злість. З позитивних – це інтерес (який є умовно позитивним), натхнення та радість. Кореляційний аналіз за віком та статтю показав, що суттєвих відмінностей немає. Лише страх притаманний жінкам більше, ніж чоловікам ($r=0.24$, $p<0.01$).

Планування життя – це складний і багатогранний процес, який включає встановлення цілей, прийняття рішень і вжиття дій для формування особистої та професійної траєкторії. Горизонт планування є важливим показником життєстійкості, здатності бачити майбутнє та планувати його. Визначення горизонту планування показало деякі особливості (таблиця 2).

З результатів ми бачимо, що лише 10% респондентів планують життя на 3 роки і більше. Не планують життя взагалі або на декілька днів 10 та 12,7% відповідно. Отже, більшість не має не лише довгострокових, а й навіть середньострокових планів. У цьому питанні нами були визначені гендерні відмінності: жінки менше за чоловіків схильні планувати життя – 37,1% не планують життя взагалі або на декілька днів. Серед чоловіків таких лише 22,7%. А ось довгострокові плани мають лише 7,8% жінок та в 2 рази більше чоловіків – 16,0%. Можливо, це пов'язане з тим, що планування все ще стереотипно сприймається як завдання для чоловіка в родині або парі, то жінки

Таблиця 1

Факторний аналіз емоційних станів (n=700)

Емоції	Позитивні	Негативні	Mean	Std. deviation
Натхнення	,776		4,15	1,78
Радість	,762		4,14	1,76
Інтерес	,748		4,63	1,70
Задоволення	,684		3,53	1,68
Спокій	,603		3,37	1,74
Закоханість	,527		3,88	2,02
Хвилювання		,822	5,06	1,81
Страх		,745	4,20	1,98
Сум		,687	4,79	1,90
Розчарування		,674	4,26	1,80
Злість		,547	4,59	1,88

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Таблиця 2

Горизонт планування (у % від загальної кількості опитаних)

№	Як саме ви будете життєві плани зараз?	Загальне (n=541)	Чоловіки (n=155)	Жінки (n=386)
1	Не планую життя взагалі	16,0	10,0	18,4
2	На кілька днів	17,0	12,7	18,7
3	На кілька тижнів	9,1	8,0	9,6
4	На 2–3 місяці	8,0	14,0	5,7
5	На півроку	4,9	3,3	5,4
6	На рік уперед	6,0	8,0	5,2
7	На 3 роки і більше	10,1	16,0	7,8
8	Важко відповісти	28,9	28,0	29,3

віддають можливість спланувати чоловіку. Або це має інші причини. Однак можемо впевнено сказати, що такий підхід до планування не пов'язаний із війною, бо наші попередні дослідження показують, що змін у ставленні до планування життя від 2021 року до 2023 року не відбулося – приблизно 50% респондентів не планують своє життя або мають досить звужений горизонт планування. Можемо відзначити переваги ефективного планування життя, якого сьогодні бракує українцям. Це включає підвищення мотивації, підвищення добробуту, підвищення задоволеності кар'єрою, кращий баланс між роботою та особистим життям, а також більше відчуття мети та реалізації. І навпаки, неадекватне планування життя або відсутність узгодженості між цілями та діями можуть призвести до відчуття застою, невпевненості та незадоволення.

Наукові дослідження *резилієнтності* дозволяють зробити декілька ключових припущень. Більшість авторів пов'язують резилієнтність зі складними життєвими обставинами, переживанням травми, потрясінь, втрат та інших лих. К.М. Connor et al. вважали, що резилієнтність дає можливість вистояти перед неприємностями [7].

Г.П. Лазос визначає такі характеристики резилієнтності: 1) це біо-психо-соціальне явище, яке охоплює особистісні, міжособистісні та суспільні переживання і є природним результатом різних процесів розвитку протягом певного часу; 2) пов'язана зі здатністю психіки відновлюватися після несприятливих умов; 3) може розглядатися і як певна характеристика особистості, притаманна тій або іншій людині, і як динамічний процес; 4) відіграє важливу роль у здатності та формуванні посттравматичного стресового зростання особистості [1].

Дослідження виявили різні захисні фактори, які сприяють стійкості, такі як хороший соціальний капітал та сильна соціальна підтримка; позитивні стосунки; навички вирішення проблем; самоефективність; оптимізм і здатність ефективно регулювати емоції. Все це дозволяє підтримувати стійкість на хорошому рівні. З нашого

дослідження можемо констатувати, що емоційний фон знижений, горизонт планування звужений, однак, вірогідно, інші показники, такі як стосунки та соціальний капітал, перебувають у набагато кращому становищі.

Резилієнтність не є постійною рисою, але її можна розвивати та зміцнювати протягом життя. Це особливо очевидно в контексті дитинства та підліткового віку, де досвід лиха може сприяти стійкості та позитивній адаптації.

Визначення показників резилієнтності відбувалося за допомогою методики CD-RISC-10, розробленої Campbell-Sills і Stein на основі CD-RISC К. Conner, J. Davidson. Аналіз результатів (таблиця 3) показує, що резилієнтність досліджуваних перебуває на досить високому рівні.

Суттєвих вікових відмінностей не знайдено, гендерні відмінності проявилися в тому, що чоловіки більше схильні вважати, що у проблем є і позитивний бік ($r=0.15$, $p<0.05$); також чоловіки вважають, що краще відновлюються після хвороб чи інших труднощів ($r=0.16$, $p<0.05$). Загалом, чоловіки визначають свою стійкість як більшу, ніж у жінок (5,10 проти 4,72). Оскільки ця методика – це суб'єктивний самозвіт, то, можливо, це більше про соціальну бажаність, норми та вимоги, ніж про реальний рівень резилієнтності. Наприклад, для чоловіків є вимога бути стійким, успішним, витривалим, то й вони можуть собі приписувати вищий рівень резилієнтності. На наш погляд, інструменти дослідження резилієнтності потребують додаткового посилення валідності даних, можливо, через експериментальні процедури, а не через суб'єктивні самозвіти, які часто видають бажане за дійсне.

Дослідники розробили різні заходи для підвищення стійкості окремих осіб і громад. Ці втручання можуть включати когнітивно-поведінкову терапію, навчання усвідомленості, методи управління стресом і програми розвитку стійкості в школах або на робочих місцях.

У роботах М.С. Саутвіка та ін. визначаються такі можливості для подолання стресових станів та підвищення резилієнтності: оптимізм як

Показники резиліентності (середні значення від 1 до 7)

№		Загальне (n=226)	Жінки (n=155)	Чоловіки (n=71)
1	Я вмію адаптуватися до змін	5,19	5,12	5,35
2	Я можу впоратися з усіма труднощами	5,07	5,01	5,18
3	В проблемах є і позитивний бік	4,79	4,61*	5,18*
4	Подолання стресу робить мене сильнішим	4,87	4,77	5,08
5	Я добре відновлююсь після хвороб чи інших труднощів	4,58	4,38*	5,01*
6	Перешкоди не заважають мені досягти цілей	4,80	4,66	5,10
7	Під тиском я залишаюся зосередженим	4,34	4,18	4,68
8	Я не падаю духом після кожної невдачі	4,83	4,77	4,94
9	Я сильний, коли долаю життєві виклики	5,09	4,99	5,31
10	Я здатний справлятися із сумом, страхом і гнівом	4,82	4,72	5,03
	Загальний рівень резиліентності	4,84	4,72	5,10

*p<0.05

віра у краще майбутнє; адаптивна відповідь на страхи; моральний компас, етичні норми та альтруїзм; опора на релігію та духовність; соціальна підтримка; опанування «теп коду»; гармонійні рольові моделі; фізична активність: загартовування та зміцнення тіла; розумова активність: фітнес для мозку; когнітивна та емоційна гнучкість; наявність сенсу в житті, вищої мети та особистісного зростання; практикування резиліентності [3]. Відповідно, подібні можливості та практики підвищують життєстійкість, знижують психологічне виснаження та сприяють соціально-психологічній адаптації під час війни, що також підтверджується результатами наших досліджень.

Важливо вивчати стійкість у різних групах населення, включаючи військовослужбовців, людей із хронічними захворюваннями, тих, хто пережив наслідки воєнного часу, окупації, стихійні лиха, біженців та маргіналізовані спільноти. Розуміння стійкості в цих конкретних контекстах допомагає відповідним чином адаптувати втручання та системи підтримки.

Висновки. Результати дослідження показали, що психоемоційні стани мешканців України, які

в умовах воєнного стану перебувають у складних життєвих обставинах, тяжіють до негативного полюсу, хоча дисбаланс емоцій між позитивними та негативними є незначним. Планування життя (горизонт планування) звужено у більшості респондентів, майже половина планує своє життя або на дуже обмежений період, або не планує взагалі. Щодо резиліентності, під питанням валідність методики, яка є суб'єктивним самозвітом і може сприяти наданню соціально бажаних відповідей і видаванню бажаного за дійсне. Загалом, відповідно до результатів резиліентність перебуває на досить високому рівні як для другого року війни, що також може підтверджувати дані досліджень, які показують зростання стійкості через складні життєві ситуації, пережиту травму і є ознакою посттравматичного зростання. Вікові показники по всіх категоріях питань не показують суттєвих відмінностей, при цьому знайдені окремі гендерні відмінності в психоемоційних станах і в рівні резиліентності. Психоемоційні стани та резиліентність потребують подальшого дослідження у динаміці із залученням більшої кількості змінних.

ЛІТЕРАТУРА

- Лазос Г.П. Резильентність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології. Том 3: Консультативна психологія і психотерапія*. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2018. Вип. 14. С. 26–64.
- Платформа для досліджень «Рейтинг Онлайн». URL: <https://rating.online/>.
- Саутвік С.М., Чарні Д.С. Резиліентність: мистецтво долати найбільші виклики життя. Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2022. 384 с.
- Титаренко Т.М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травмизації : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 160 с.
- Ткалич М.Г. Життєстійкість та психологічне виснаження під час війни: показники адаптації. *Журнал сучасної психології: науковий журнал*. Видавничий дім «Гельветика», 2022. № 4 (27). С. 71–76.
- Andersen M., Lobel M. Predictors of health self-appraisal: what's involved in feeling healthy? *Basic Appl. Soc. Psychol.* 1995. 16, p. 121–136.

7. Connor K.M., Davidson J.R. Development of a new resilience scale: the Connor-Davidson Resilience Scale. *Depression and Anxiety*. 2003. P. 18–76.
8. Ryan R.M., Frederick C. On energy, personality, and health: Subjective vitality as a dynamic reflection of well-being. *Journal of Personality*. 1997. 65: 529–565.
9. Singh S. Subjective Vitality as a predictor of Psychological Well-being. *International Journal of Social Sciences Review*. 2018. 6(1), p. 76–80.

REFERENCES

1. Lazos, G.P. (2018). Rezil'jentnist': konceptualizacija ponjat', ogljad suchasnyh doslidzhen' [Resilience: conceptualization of concepts, review of modern research.]. *Aktual'ni problemy psyhologii'. Tom 3: Konsul'tatyvna psyhologija i psyhoterapija*. Instytut psyhologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny. Vyp. 14. S. 26–64 [in Ukrainian].
2. *Platforma dlja doslidzhen' "Rejtyng Onlajn"* [Rating Online research platform]. Retrieved from: <https://rating.online/> [in Ukrainian].
3. Sautvik, S.M., Charni, D.S. (2022). *Rezyljentnist': mystectvo dolaty najbil'shi vyklyky zhyttja* [Resilience: the Art of Overcoming Life's Greatest Challenges]. L'viv: Galyc'ka Vydavnycha Spilka. 384 s. [in Ukrainian].
4. Tytarenko, T.M. (2018). *Psyhologichne zdorov'ja osobystosti: zasoby samodopomogy v umovah tryvaloï travmatyzacii'* [Psychological health of the individual: means of self-help in conditions of long-term traumatization]: monografija. Kropyvnyts'kyj: Imeks-LTD. 160 c. [in Ukrainian].
5. Tkalych, M.G. (2022). Zhyttjestijkist' ta psyhologichne vysnazhennja pid chas vijny: pokaznyky adaptacii' [Survival and Psychological Exhaustion in Wartime: Indicators of Adaptation]. *Zhurnal suchasnoi' psyhologii'*: naukovyj zhurnal. Vydavnychyj dim "Gel'vetyka". № 4 (27). S. 71–76 [in Ukrainian].
6. Andersen, M., Lobel, M. (1995). Predictors of health self-appraisal: what's involved in feeling healthy? *Basic Appl. Soc. Psychol.* 16, 121–136.
7. Connor, K.M., Davidson, J.R. (2003). Development of a new resilience scale: the Connor-Davidson Resilience Scale. *Depression and Anxiety*. 18–76.
8. Ryan, R.M., Frederick, C. (1997). On energy, personality, and health: Subjective vitality as a dynamic reflection of well-being. *Journal of Personality*. 65: 529–565.
9. Singh, S. (2018). Subjective Vitality as a predictor of Psychological Well-being. *International Journal of Social Sciences Review*. 6(1), 76–80.

Науковий журнал

Журнал сучасної психології

№ 2 (29), 2023

Комп'ютерна верстка – В.Б. Гайдабрус
Коректура – В.В. Ізак

Підписано до друку: 31.05.2023.
Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 8,84.
Замов. № 0723/434. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.